Λάμπρος Η. Μυγδάλης

Germanograecia. Deutsche Einflüsse auf die neugriechische Literatur (1750 - 1944). Von Georg Veloudis. Amsterdam: Hakkert 1983. Bde 2.

Τό βιβλίο χωρίζεται στίς ἑξῆς τέσσερις ἑνότητες: **I.** Σ. 21 - 121: Διαφωτισμός καί κλασικιστική ἐποχή (1750 - 1830). **II.** Σ. 122 - 237: Ρομαντική καί νεοκλασική ἐποχή (1830 - 1880). **III.** Σ. 238 - 369: Νατουραλισμός καί συμβολισμός (1880 - 1918) καί **IV.** Σ. 370 - 499: Ρεαλισμός καί ἀντιρεαλισμός (1918 - 1944). Προηγεῖται ἡ εἰσαγωγή (σ. 3 - 20), στήν ὁποία ὁ συγγρ. ἀναφέρεται σύντομα στό πρόβλημα τῶν γνωστῶν ὅρων «ἐπίδραση», «μίμηση», «παρωδία», «ἀναλογία», «παραλληλισμός» καί «ὑποδοχή, δεξίωση, ἀποδοχή». Ἐπισημαίνει τόν κίνδυνο πού διατρέχει κανείς σήμερα χρησιμοποιώντας χωρίς περιορισμούς τόν παλιό ὅρο «ἐπίδραση» σέ μία μελέτη τῆς ἱστορίας τῆς λογοτεχνίας. Μέ τόν ὅρο «ἐπίδραση» ὁ συγγρ. ἀντιλαμβάνεται τήν ὕπαρξη συγκεκριμένων στοιχείων μορφῆς, περιεχομένου ἤ ἰδεολογίας ἑνός ξένου ἔργου σέ ἕνα συγκεκριμένο ἔργο, ὅπου ὅμως τά δάνεια αὐτά στοιχεῖα προσαρμόζονται ὀργανικά στό νέο περιβάλλον. Ἕνας τέτοιος ὁρισμός τοῦ ὅρου «ἐπίδραση» ἐμπεριέχει καί τούς παράγοντες «μίμηση» καί «παρωδία». Ἡ μόνη διαφορά μεταξύ τους εἶναι, ὅτι ἡ «μίμηση» καί ἡ «παρωδία» ἀπεικονίζουν μία συνειδητή ἰδιοποίηση τοῦ ξένου ἔργου, ἐνῶ ἡ «ἐπίδραση» δέν ὁλοκληρώνεται συνειδητά. Ὁ βαθμός της δημιουργικῆς ἐπεξεργασίας στή «μίμηση», στήν «παρωδία» καί στήν «ἐπίδραση» καθορίζεται ἀπό τά νέα λογοτεχνικά δεδομένα. Ἀκολουθεῖ ἡ ἐξέταση τῆς διαφορᾶς ἀνάμεσα στούς ὅρους «ἐπίδραση» καί «ἀναλογία» – «παραλληλισμός». Ἡ «ἀναλογία» καί ὁ «παραλληλισμός» σημαίνουν βέβαια τήν ὕπαρξη ὅμοιων λογοτεχνικῶν φαινομένων (θεμάτων, μοτίβων, μορφῶν, ρευμάτων κ.τ.λ.) σε διαφορετικούς φορεῖς (συγγραφεῖς, ἔργα, λογοτεχνίες κ.τ.λ.), δέν προϋποθέτουν ὅμως καί συνάφεια - ἐπαφή μεταξύ τους καί ἐπομένως οὔτε καί λογοτεχνική - πολιτισμική μετάγγιση ἀπό τόν ἕνα στόν ἄλλο. Τέτοια ἀνάλογα ἤ παράλληλα λογοτεχνικά φαινόμενα γεννιοῦνται ἀνεξάρτητα μεταξύ τους, κάτω ἀπό ἀνάλογες ἤ παράλληλες ἱστορικές προϋποθέσεις. Αὐτά τά φαινόμενα, πού μᾶλλον ἀνήκουν στή γενική παρά στή συγκριτική φιλολογία, τά ἐξαιρεῖ ὁ συγγρ. ἀπό τή μελέτη του αὐτή. Διαφορά ὑπάρχει καί ἀνάμεσα στούς ὅρους «ἐπίδραση» καί «ὑποδοχή, ἀποδοχή», πού συχνά τίς ταυτίζουν οἱ ἐρευνητές. Ἡ «ὑποδοχή, ἀποδοχή» ἑνός ξένου ἔργου ἐπιτυγχάνεται μέ τή βοήθεια τριῶν συντελεστῶν: τοῦ πομποῦ - ἀποστολέα, τοῦ μεσολαβητῆ καί τοῦ παραλήπτη - ἀποδέκτη. Ἡ ὕπαρξη μιᾶς ἐπίδρασης χωρίς με-

σολαβητή εἶναι θεωρητικά καί πρακτικά δυνατή, όπότε μιλοῦμε γιά «ἄμεση ἐπίδραση». Κατά κανόνα ὅμως ἐπίδραση λαμβάνει χώρα μέ τή βοήθεια κάποιου μεσολαβητῆ, καί ὅταν μάλιστα ἐκτός ἀπό αὐτόν ὑπεισέρχονται καί ἄλλοι παράγοντες – τέτοιους ὅμως δέν ἀναφέρει ὁ συγγραφέας –, όπότε μιλοῦμε γιά «ἔμμεση ἐπίδραση». Ἡ δική του συγκριτική μελέτη, πού ἐξετάζει φαινόμενα ὑποδοχῆς - ἀποδοχῆς καί ἐπίδρασης σέ διεθνή κλίμακα, θέτει μιά σειρά ἐρωτημάτων στά ὁποῖα ὁ συγγρ. δίνει διευκρινιστικές ἀπαντήσεις. 1. Τί ἐννοεῖ κανείς μέ τόν ὅρο «πομπός - ἀποστολέας»; Ἐδῶ πρόκειται γιά «συναλλαγή». Ἡ ἔννοια αὐτή ἀνήκει στό σύστημα προσδιορισμοῦ τῶν γενικότερων πολιτισμικῶν σχέσεων ἀνάμεσα σέ δύο λαούς καί δέν σημαίνει ἐπίδραση ἑνός μεμονωμένου γερμανικοῦ ἔργου πάνω σέ Ἕλληνα συγγραφέα ἢ ἔργο. Μόνο κάτω ἀπό τέτοιες προϋποθέσεις συνύπαρξης εἶναι δυνατές καί οἱ ἐπιδράσεις συγκεκριμένων συγγραφέων ἤ ἔργων σέ ἀντίστοιχους τῆς ἄλλης χώρας. Καί ὅταν ὁ συγγρ. μιλάει γιά τή Γερμανία, δέν ἀναφέρεται στά συγκεκριμένα πολιτικά σύνορά της κατά τή διάρκεια τῆς ἐξέλιξής της, ἀλλά στά γλωσσικά - λογοτεχνικά ὅριά της. Ἔτσι ὡς «πομπός - ἀποστολέας» θεωρεῖται γενικά ἡ γερμανική λογοτεχνία. 2. Ἐπειδή ἡ μελέτη αὐτή ἐπικεντρώνεται κατά πρῶτο λόγο στόν λογοτεχνικό τομέα αὐτῆς τῆς πολιτισμικῆς συναλλαγῆς, προβάλλει τό ἐρώτημα τί ἀντιλαμβάνεται κανείς μέ τόν ὅρο «γερμανική λογοτεχνία». Μέ τόν ὅρο αὐτό προσδιορίζεται γενικά ἡ γερμανόφωνη λογοτεχνία ἀπό τό 1750 ὥς τό 1944, αὐτή πού εἶχε ὑπ' ὄψη του ὁ ἀποδέκτης (ἑλληνική λογοτεχνία) κατά τήν ἀντίστοιχη περίοδο. 3. Ὁ παράγοντας «μεσολαβητής» διαφέρει στή διεθνή κλίμακα ἀπό ἐκεῖνον τῆς ἐσωτερικῆς καί ἐθνικῆς ἐπίδρασης καί ὑποδοχῆς - ἀποδοχῆς, γιατί σ' αὐτόν ὑπεισέρχεται ἕνας νέος παράγοντας, πού εἶναι καί ὁ σπουδαιότερος, δηλ. ὁ μεταφραστής. Ἔτσι ἡ χρησιμοποίηση τῶν ἑλληνικῶν μεταφράσεων ξένων λογοτεχνικῶν ἔργων ἀποτελεῖ καί τή βάση γιά τήν ἔρευνα καί τή μελέτη τόσο τῆς ὑποδοχῆς - ἀποδοχῆς ὅσο καί τῆς ἐπίδρασης τῶν ἔργων αὐτῶν σέ ἀντίστοιχα νεοελληνικά καί 4. Παράγοντας «παραλήπτης - ἀποδέκτης» εἶναι ἡ Ἑλλάδα, που δέχτηκε ἀπό τόν πομπό - ἀποστολέα Γερμανία ἐπιδράσεις. Ὅλα τά παραπάνω εἶναι ἀπαντήσεις σέ ἐρωτήματα, πού ἔχουν γίνει ἐντονότερα ἐξαιτίας μιᾶς σχετικῆς κρίσης πού περνάει τά τελευταῖα χρόνια ἡ συγκριτική φιλολογία. Ἐπακόλουθο τῆς κρίσης αὐτῆς εἶναι ἡ ἀπόκτηση αὐστηρότερων ἐλέγχων καί ἀναλύσεων, πού πρέπει νά ἀναφέρονται ὄχι μόνον θεωρητικά στήν ὁρολογία καί στά ἐπιστημονικά μέσα, ἀλλά κυρίως στήν ἴδια τή χρήση τους, δηλ. στήν ἐρευνητική μέθοδο.

Στίς παραπάνω παρατηρήσεις σχετικά μέ τήν ὁρολογία προσθέτει ὁ

συγγρ. καί μερικές έπεξηγήσεις γιά τίς ἀρχές πού διέπουν τή μελέτη του καί γιά τούς σκοπούς πού ἔθεσε σ' αὐτήν. Ἀκολουθεῖ τήν ἴδια έπιστημονική μέθοδο πού ἀκολουθοῦν καί ὅσοι ἀσχολοῦνται μέ φαινόμενα ὑποδοχῆς - ἀποδοχῆς καί έπίδρασης σέ διεθνές καί σέ έθνικό έπίπεδο. Ὡστόσο ὁ μελετητής πού περνάει τά σύνορα ἑνός κράτους, ἀντιμετωπίζει περισσότερα προβλήματα καί ἔχει μεγαλύτερες ἀξιώσεις τόσο ἀπό ποσοτική ὅσο καί ποιοτική ἄποψη. Ὁ συγγρ. εἶναι ἀναγκασμένος νά στραφεῖ ὄχι μόνον στίς σχέσεις τῆς λογοτεχνίας, ἀλλά γενικότερα καί στίς σχέσεις τῶν πολιτισμῶν τῶν δύο λαῶν - κρατῶν. Ἀπό ὅ,τι φαίνεται, ὁ συγγρ. χρησιμοποιεῖ τόν ὅρο «λογοτεχνία» μέ τήν εὐρύτερη ἔννοια τῆς «γραμματείας», χωρίς ὅμως νά τό δηλώνει. Ἔτσι, στή μελέτη αὐτή ἐξετάζονται καί δύο περιοχές τῆς παιδείας, ἡ φιλοσοφία καί τό θέατρο, πού εἶναι στενά συνδεδεμένες μέ τή λογοτεχνία. Γιά νά μήν δώσει τήν έντύπωση ὅτι κάνει ἱστορία τῶν ἰδεῶν, θεώρησε ἀναγκαῖο νά ἐξετάσει καί τίς ἐξωλογοτεχνικές έπιδράσεις σύμφωνα μέ τήν ἴδια έπιστημονική μέθοδο, δηλ. ἀπό τόν Γερμανό συγγραφέα στόν Ἕλληνα ἢ πιό συγκεκριμένα ἀπό τό γερμανικό στό ἑλληνικό κείμενο. Εἶναι γνωστό ὅτι ἡ θεατρική λογοτεχνία ἀνήκει στήν ἱστορία τῆς λογοτεχνίας, εἴτε τά κείμενα προορίζονται ἄμεσα γιά τή σκηνή εἴτε προσφέρονται κυρίως ὡς ἀνάγνωσμα. Στή μελέτη αὐτή ἐξετάζονται οἱ παραστάσεις τῶν θεατρικῶν ἔργων στή σκηνή, γιατί ἡ ἑρμηνεία τῶν κειμένων αὐτῶν καθορίζει τήν ὑποδοχή τους ἀπό τό κοινό. Δηλ. οἱ λόγοι πού στρέφουν τό ἐνδιαφέρον τοῦ συγγρ. πρός τά ἔργα τῆς σκηνῆς εἶναι κοινωνικοπολιτιστικοί καί ὄχι ἀποκλειστικά φιλολογικοί. Ὁ συγγρ. ὑπογραμμίζει ὅτι οἱ ἔννοιες «ἄμεση» καί «ἔμμεση» ἐπίδραση πρέπει νά γίνουν κατανοητές σύμφωνα μέ τό εἰδικό συγκριτικό πνεῦμα τῆς ἔρευνάς του. «Ἄμεση» έπίδραση ἔχομε, ὅταν ὁ παραλήπτης - ἀποδέκτης Ἑλλάδα δέχεται έπιδράσεις ἀπ' εὐθείας ἀπό τόν πομπό - ἀποστολέα Γερμανία, δηλ. χωρίς τή μεσολάβηση κάποιας ἄλλης χώρας ὡς πομποῦ, εἴτε ἡ γερμανική λογοτεχνία εἰσέρχεται ἀτομικά μέ ἕνα συγγραφέα (ἐξαίρεση στόν κανόνα) εἴτε γενικά ὡς ἔθνος (γενικός κανόνας). Στήν περίπτωση πού μεσολαβεῖ κάποια ξένη χώρα ὡς πομπός μιλοῦμε γιά «ἔμμεση» έπίδραση. Ἡ σχέση ἀνάμεσα στόν πομπό καί στόν ἀποδέκτη τόσο σέ έθνικό - ἀτομικό έπίπεδο ὅσο καί σέ διεθνές - συλλογικό δέν ἐξηγεῖται πλέον ὡς μιά σχέση αἰτίας - ἀφορμῆς καί ἀποτελέσματος, γιατί στό ἔργο ἑνός συγγραφέα μποροῦν νά ὑφίστανται τόσο ἐξωλογοτεχνικά ὅσο καί κυρίως λογοτεχνικά στοιχεῖα διαφορετικῶν ἀπό αὐτόν συγγραφέων. Ἡ σχέση αἰτίας - ἀφορμῆς καί ἀποτελέσματος πρέπει νά ζητηθεῖ στόν ἀποδέκτη ἀπό τίς ἱστορικές προϋποθέσεις τοῦ ὁποίου ἐξαρτᾶται καί ἡ ἀποδοχή ἢ έπίδραση τῆς σχετικῆς λογοτεχνικῆς

ἢ πολιτισμικῆς ἀξίας. Τό πιό ζωντανό παράδειγμα γι' αὐτό ἀποτελεῖ ὁ Σίλλερ, τοῦ ὁποίου τό ἔργο μέ μόνη ἐξαίρεση τή Γερμανία ἔγινε ἀποδεκτό ἀπό ὅλη τήν Εὐρώπη ὡς ρομαντικό παρά τήν καθαρή κλασικιστική μορφή του. Κατά τόν ἴδιο τρόπο πρέπει νά ἀντιμετωπιστοῦν καί διάφορα ἐρωτήματα, ὅπως π.χ. ἡ αἰσθητική ἐπίδραση ἑνός λογοτεχνικοῦ δανείου στόν ἀποδέκτη ὅπως αὐτή προκύπτει ἀπό τό ὅλο κείμενό του. Ἡ κατάσταση αὐτή τῶν πραγμάτων ἀπαιτεῖ περισσότερο ἕνα ἱστορικό παρά ἕνα αἰσθητικό πλησίασμα τοῦ ἀντικειμένου. Μιά τέτοια ἱστορική ἐξέταση ἑνός θέματος, πού προϋπόθεση γιά τήν κατανόησή του εἶναι ἡ διαχρονική θεώρηση, σημαίνει πρό πάντων τήν ἔρευνα τῆς ἐπίδρασης καί τῆς γενικῆς πορείας τῆς ὑποδοχῆς - ἀποδοχῆς μέσα στήν ἱστορική τους ἐξέλιξη. Μέ βάση τό κριτήριο αὐτό διάφοροι ἐρευνητές ἐξέφρασαν κάποιες ἀντιρρήσεις πάνω σέ συγκριτικές μελέτες ὅπως ἡ γνωστή τοῦ Fernand Baldensperger «Goethe en France». Τέτοιες μελέτες θά δικαιολογούνταν μόνον τότε, ἄν εἶχαν τόν τίτλο «Ἡ γαλλική λογοτεχνία ἀπέναντι στό ἔργο τοῦ Γκαῖτε» καί ἄν ἡ ἀποδοχή τοῦ ἔργου τοῦ Γκαῖτε παρουσιαζόταν μέσω τοῦ Γάλλου ἀποδέκτη σέ σχέση μέ τά ἱστορικά - γαλλικά συμφραζόμενα καί στήν ἑκάστοτε ἱστορική ἐξελικτική της πορεία. Ἡ ἐξέταση αὐτή δέν θά πρέπει νά περιορίζεται μόνο σέ μερικούς καί μάλιστα στούς καλύτερους συγγραφεῖς - πομπούς. Γι' αὐτό ἀκριβῶς τό λόγο ἔγινε κριτική σὲ ἔρευνες τοῦ παραπάνω τύπου. Ἀντίθετα, μιά συγκριτική μελέτη θά πρέπει νά ἀναζητεῖ τήν ἱστορική συνάφεια τῆς ἀποδοχῆς καί νά ἐξετάζει συγγραφεῖς πού ἴσως σήμερα βρίσκονται σέ λήθη, ἀλλά ἀνεξάρτητα ἀπό τήν ἱεραρχική τους θέση στή λογοτεχνία ἔπαιξαν συχνά ἀπό τήν πλευρά τοῦ ἐθνικοῦ πομποῦ - ἀποστολέα γιά τόν ἐθνικό παραλήπτη - ἀποδέκτη ἕνα σημαντικό ρόλο. Οἱ θετικές συνέπειες μιᾶς τέτοιας ἐξέτασης τῆς λογοτεχνίας εἶναι ὁλοφάνερες γιά τήν ἱστορία τῆς λογοτεχνίας γενικά, γιατί λογοτεχνία δέν γράφουν μόνον οἱ μεγάλοι συγγραφεῖς, ἀλλά καί οἱ μικροί, πού τά θέματά τους τά καθόριζαν ἀποφασιστικότερα οἱ ἀναγνῶστες τους. Καί εἶναι βέβαια ἄλλο τό ζήτημα, ἄν τό ἔργο ἑνός μεγάλου συγγραφέα ἄφησε βαθύτερα καί μονιμότερα ἴχνη στούς ἰσοδύναμους συναδέλφους του καί ἐπέδρασε ἔτσι δημιουργικότερα ἀπό ὅσο ἐκεῖνο πού ἄσκησε μεγαλύτερη ἐπιρροή στό κοινό καί εἶχε ἐπιτυχία μέσα σ' αὐτό. Καί σέ μία τέτοια περίπτωση θά μποροῦσε κανείς καί θά ὄφειλε νά ἀναζητήσει μία κάποια σύγκλιση ἀνάμεσα στήν ἀποδοχή καί στή δημιουργική ἐπίδραση ἑνός συγγραφέα ἢ ἑνός ἔργου. Ἱστορικά σημαίνει τόν συνδυασμό τῶν ὅλων σχέσεων (λογοτεχνικῶν καί εὐρύτερα πολιτισμικῶν) ἀνάμεσα στόν ἐθνικό πομπό καί στόν ἐθνικό δέκτη. Στήν περίπτωση αὐτή ὑπάγονται τά σχολεῖα, τά φροντιστήρια ξένων

γλωσσῶν καί τά έρευνητικά κέντρα τοῦ πομποῦ στή χώρα τοῦ δέκτη ὅπως καί ή γνώση τῆς γλώσσας, τά λεξικά, οί γραμματικές κ.τ.λ. Ἐδῶ ἀνήκουν οί πολιτισμικές σχέσεις ἀνάμεσα στόν πομπό καί στόν δέκτη στόν τομέα τῶν καλῶν τεχνῶν καί τῆς μουσικῆς, πού παίζουν σπουδαῖο ρόλο στίς διάφορες έποχές καί στά ρεύματα τῆς λογοτεχνίας. Ἐπιπλέον θά πρέπει νά ἐξεταστοῦν καί οί σχέσεις ἀνάμεσα στόν πομπό καί στό δέκτη στίς περιοχές τῆς έπιστήμης, τῆς οἰκονομίας καί τῆς πολιτικῆς καί ή έπίδραση τῶν ἐπαφῶν αὐτῶν στίς λογοτεχνικές καί πολιτισμικές σχέσεις κατά τήν ἱστορική τους έξέλιξη. Ὑπάρχει δηλ. μιά οἰκονομικοπολιτική έξάρτηση τοῦ έθνικοῦ ἀποδέκτη ἀπό τόν έθνικό πομπό καί μιά πολιτισμική - λογοτεχνική έξάρτησή του. Στά πλαίσια μιᾶς ἱστορικῆς ἐξέτασης θά πρέπει κανείς νά ρωτάει, μήπως οί διαφορετικές προϋποθέσεις τῆς ἀποδοχῆς κατά τίς διάφορες περιόδους δημιούργησαν καί τόν χαρακτήρα τῆς ἴδιας τῆς ἀποδοχῆς, ὅπως π.χ. στή σημερινή ἐποχή τά διάφορα μέσα ἐπικοινωνίας, πού ἀσκοῦν σέ μεγάλο βαθμό τό ρόλο μεσολαβητῆ, συντελοῦν στήν προώθηση καί στήν έξέλιξη μιᾶς γρηγορότερης ἐπικοινωνίας - μεσολάβησης καί σύλληψης τῶν φαινομένων. Γι' αὐτό θά μποροῦσε κανείς νά ρωτήσει, ἄν τουλάχιστον μερικοί πνευματικοί ἄνθρωποι τοῦ 18ου καί 19ου αἰώνα ἄσκησαν μιά ἀμεσότερη έπίδραση, πού ἔγινε χωρίς μεσολαβητή, στήν ξένη λογοτεχνία καί στόν πολιτισμό ἀπ' ὅ,τι σήμερα, ἄν δηλ. αὐτοί μποροῦν νά χρησιμοποιηθοῦν ὡς οί πραγματικοί μεσολαβητές ἀνάμεσα στόν ἐθνικό πομπό καί στόν ἐθνικό δέκτη. Σέ μιά μελέτη πού ἁπλώνεται ἀπό τό ἐθνικό στό διεθνές, ἀπό τό ἀτομικό στό συλλογικό καί ἀπό τό συγχρονικό στό διαχρονικό ἐπίπεδο δέν ἐμπίπτουν μόνον οί σχέσεις ἀπό συγγραφέα σέ συγγραφέα, ἀλλά γενικά καί οί σχέσεις τοῦ περιεχομένου τῆς λογοτεχνίας, τῶν ρευμάτων της καί τῆς γενικότερης ἰδεολογίας. Ἔτσι μεταβάλλεται μιά τέτοια μελέτη σέ μιά ἔρευνα πάνω στήν ἱστορία καί στή θεωρία τῆς λογοτεχνίας καί γενικότερα στό φαινόμενο «λογοτεχνία». Οί έπιφυλάξεις πού ἀνάφερε παραπάνω ὁ συγγρ. σχετικά μέ τίς παραδοσιακές συγκριτικές μελέτες δικαιολογοῦνται ἀπό τό γεγονός, ὅτι οί ἀντιπρόσωποί τους (τίς περισσότερες φορές ὁμοεθνεῖς τοῦ πομποῦ) κατά κανόνα έπιδίωκαν νά ἀποδείξουν τήν ἀνωτερότητα τοῦ ἐθνικοῦ πομποῦ πού ἐπιδροῦσε στόν καθυστερημένο καί ὑποανάπτυκτο ἐθνικό δέκτη. Τό ὅτι πρό πάντων ἀντιπρόσωποι τῆς γαλλικῆς σχολῆς τοῦ 19ου αἰώνα συνέγραψαν ὥς καί τό δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο πλῆθος ἀπό τέτοιες μελέτες δέν εἶναι τυχαῖο γεγονός. Σήμερα ἔχει ἀποδειχτεῖ ἐπιστημονικά ὅτι ἦταν γενικά ἱστορικό καί εἰδικότερα μεθοδολογικό λάθος νά στρέφονται κατά πρῶτο λόγο στόν πομπό οί συγκριτικές αὐτές μελέτες τῆς ἀποδοχῆς καί τῆς έπίδρασης.

Τί εἶναι ἡ ἀποδοχή καί πρό παντός πῶς θά γίνει, καθορίζεται ἀπό τόν ἑκάστοτε ἀτομικό ἤ ἐθνικό δέκτη. Διαφορετικά δηλ. ἀπό ὅ,τι γινόταν ὥς τώρα, ὁ δέκτης παριστάνει τήν ἐνεργητική καί ὁ πομπός τήν παθητική στιγμή σχετικά μέ τίς σχέσεις πού ὑφίστανται ἀνάμεσά τους. Ἔτσι τό λατινικό ρητό «omnia recipiuntur secundum recipientem» ἔχει ἀναγνωριστεῖ ὡς ἡ θεμελιώδης βάση κάθε μελέτης σχετικά μέ τήν ἔρευνα πάνω στήν ἐπίδραση καί στήν ἀποδοχή, γιατί ὑπογραμμίζει τή σημασία τοῦ τοπικοῦ χαρακτῆρα τοῦ ἑκάστοτε δέκτη. Μιά τέτοια ἀφετηριακή θέση καθορίζει τή βάση καί τόν χαρακτήρα τῆς παρούσας μελέτης. Γι' αὐτό μιά τέτοια ἔρευνα ἀνήκει περισσότερο στόν τομέα τῆς νεοελληνικῆς παρά τῆς γερμανικῆς φιλολογίας. Ἡ ἐξέταση αὐτή ὁδηγεῖ στό συμπέρασμα, ὅτι οἱ σχέσεις τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας εἶναι μᾶλλον «παθητικές» παρά «ἐνεργητικές» μέ τήν ἔννοια κυρίως ὅτι παίρνει ἀπό τίς ξένες λογοτεχνίες καί ὄχι μέ ἀξιολογική ἔννοια, εἶναι δηλ. δέκτης καί ὄχι πομπός. Αὐτό συμβαίνει στήν πρώτη περίοδο τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας, ὥς τό 1669, κατά τήν ὁποία αὐτή δέχεται ἐπιδράσεις ἀπό τήν ἰταλική λογοτεχνία ἤ, ὅπως ὁ συγγρ. λέει, ἡ λογοτεχνία αὐτή εἶναι μία δυτικοευρωπαϊκή (ἰταλική) λογοτεχνία σέ ἑλληνική γλώσσα. Ἡ περίοδος πού ἀκολουθεῖ εἶναι ὁ διαφωτισμός καί ἡ κλασικιστική ἐποχή, κατά τήν ὁποία ἡ νεοελληνική λογοτεχνία δέχεται περισσότερες ἐπιδράσεις, καί ὄχι ἀπό μία, ἀλλά ἀπό πολλές χῶρες. Ἐκτός ἀπό τίς ἰταλικές δέχεται τώρα καί γαλλικές, ἀγγλικές καί γερμανικές ἐπιδράσεις. Ἡ ἑπόμενη περίοδος, ἡ νεοκλασικιστική καί ἡ ρομαντική χαρακτηρίζεται ἀπό μία στασιμότητα, πού ἀντικατοπτρίζει τήν ἱστορική, δηλ. τήν οἰκονομική, πολιτική καί κοινωνική στασιμότητα τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους, πού μόλις ἀρχίζει νά δημιουργεῖται. Κατά τήν περίοδο αὐτή ἡ Ἑλλάδα δέχεται ἐπιδράσεις ἀπό γαλλικά καί ἀγγλικά πρότυπα. Τό ὅτι δέν διαθέτομε σήμερα ἐπαρκεῖς συγκριτικές μελέτες πάνω στή νεοελληνική λογοτεχνία ὀφείλεται τόσο στούς ἱστορικοοικονομικούς λόγους πού προσδιορίζουν τό νεοελληνικό κράτος ὅσο καί στήν καθυστερημένη δημιουργία καί ἐξέλιξη τῆς νεοελληνικῆς φιλολογίας. Μόνον οἱ οἰκονομικές, πολιτικές καί κοινωνικές ἀλλαγές τοῦ 1870 καί 1880, ἡ ἄνοδος τῶν φιλελευθέρων, ἡ δημιουργία βιομηχανίας καί τό ἄνοιγμα τῆς οἰκονομίας πρός τήν Εὐρώπη ὁδήγησαν καί τή νεοελληνική λογοτεχνία σέ κάποια ἄνθηση καί σέ μιά στροφή πρός τή βόρεια λογοτεχνία. Ἔτσι, παράλληλα πρός τίς γαλλικές καί τίς ἀγγλικές ἐπιδράσεις στή νεοελληνική λογοτεχνία, πού ἀρχίζουν τώρα νά ἐλαττώνονται, ἔχομε πρίν ἀπό τό τέλος τοῦ αἰώνα (19ου) ἐπιδράσεις ἀπό τίς σκανδιναυικές χῶρες καί τή Ρωσία. Γιά τήν περίοδο αὐτή ἔχουν γραφεῖ πολύ λίγες εἰδικές μελέτες,

πού ἀναφέρονται ὅμως μόνον στίς σχέσεις τῆς γαλλικῆς καί τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας. Τό τέλος τοῦ πρώτου παγκοσμίου πολέμου ὁδήγησε τήν Ἑλλάδα στίς δυνάμεις τῆς Δύσης (Γαλλία, Ἀγγλία) καί τήν ἔφερε ἔτσι πάλι στήν παλιά της ἐξάρτηση ἀπό τίς χῶρες αὐτές, ἀπό τίς ὁποῖες εἶχε δεχτεῖ καί ἄλλοτε λογοτεχνικές καί γενικότερα πολιτισμικές ἐπιδράσεις (γαλλικός διαφωτισμός, ἀγγλικός φιλελευθερισμός). Τουλάχιστον ὥς τό 1936 ἐπικρατοῦσε στήν ἑλληνική λογοτεχνία ἕνας κάποιος φιλελευθερισμός. Ἔτσι ἀνάμεσα στούς δύο παγκοσμίους πολέμους δημιουργήθηκε καί ὁ κλάδος τῆς νεοελληνικῆς φιλολογίας. Τήν περίοδο αὐτή γράφτηκαν καί οἱ πρῶτες σημαντικές συνθετικές ἱστορικές μελέτες γιά τή νεοελληνική λογοτεχνία ἀπό Ἕλληνες ἐρευνητές. Ἡ σπουδαιότερη ἀπό αὐτές εἶναι ἡ «Ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας» τοῦ Κ.Θ. Δημαρᾶ, πού προέρχεται ἀπό τίς ἐπιδράσεις τῆς γαλλικῆς θεωρίας τῆς λογοτεχνίας καί συγκριτικῆς φιλολογίας τοῦ 1820 καί 1930 (A. Thibaudet καί P. van Tieghem). Τό γνώρισμα αὐτό εἶναι συναρτημένο μέ τόν προσανατολισμό τοῦ μεγαλύτερου μέρους τῆς ἴδιας τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας πρός τή γαλλική καί μέ τίς συγκεκριμένες ἐπιδράσεις πού ἄσκησε στήν πρώτη, οἱ ὁποῖες διήρκεσαν ἐπί ἑνάμιση αἰώνα. Θά πρέπει ὅμως νά σημειώσουμε, ὅτι ἡ μόνη ἀξιόλογη μελέτη γιά τή θεωρία τῆς φιλολογίας πού γράφτηκε σέ ἑλληνική γλώσσα προέρχεται ἀπό τόν Ἰω. Συκουτρῆ, πού σπούδασε φιλολογία στή Γερμανία καί ἡ ἐργασία του εἶναι ἐπηρεασμένη ἀπό τήν ἰδεοϊστορική φιλολογία τῆς Γερμανίας (W. Dilthey). Τό ὅτι ὅμως αὐτή ἡ «γερμανική σχολή» τῆς φιλολογίας δέν μπόρεσε νά ἐπικρατήσει στήν Ἑλλάδα δέν ὀφείλεται βέβαια στό θάνατο τοῦ Συκουτρῆ (1937), ἀλλά στήν ἐπικράτηση τῶν προτύπων τῆς γαλλικῆς φιλολογίας, πού ἐργαζόταν μέ μεθόδους αἰσθητικές ἤ αἰσθητικιστικές. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά σύμφωνα μέ τή γνώμη τῆς νεοελληνικῆς φιλολογίας γιά τό ἀντικείμενό της, ἡ τελευταία δέν εἶχε δεχτεῖ σχεδόν καμιά ξένη ἐπίδραση. Οἱ λαογραφικές μελέτες τοῦ τελευταίου τετάρτου τοῦ 19ου αἰώνα συνετέλεσαν στό νά ἐμφανίζεται ἡ νεοελληνική λογοτεχνία – ὄχι μόνον ἡ δημώδης – ὡς αὐτάρκης, αὐτόχθονη καί χωρίς ξένα πρότυπα καί συγγένειες. Ἀπό μιά τέτοια ἀντίληψη προῆλθαν οἱ ὅροι «ἑλληνικότητα» καί «λαϊκότητα». Ὅλα αὐτά ἀποτελοῦσαν μιά κάποια ἀντίδραση στίς παραπάνω συγκριτικές μελέτες. Ἔτσι ἐξηγεῖται, καί δέν πρέπει κανείς νά ἀπορεῖ γι' αὐτό, ὅτι οἱ συγκριτικές μελέτες τῶν Νεοελλήνων σχετικά μέ τίς ἐπιδράσεις τῆς λογοτεχνίας τους ἀπό τίς εὐρωπαϊκές λογοτεχνίες γενικά καί εἰδικά ἀπό τή γερμανική εἶχαν τό μειονέκτημα νά ἀσχολοῦνται μέ συμπλέγματα βεβαρυμένα ἀπό ἐθνικοϊδεολογικούς λόγους. Στό λόγο αὐτό προστέθηκε καί ὁ δεύτερος παγκόσμιος πόλε-

μος μέ τίς συνέπειες πού εἶχε στίς σχέσεις τῆς Ἑλλάδος μέ τή Γερμανία. Ἡ ἔλλειψη εἰδικῶν μελετῶν γιά τίς σχέσεις τῆς λογοτεχνίας καί τοῦ πολιτισμοῦ τῆς Ἑλλάδος καί τῆς Γερμανίας καί κυρίως γιά τις γερμανικές ἐπιδράσεις στή νεοελληνική λογοτεχνία εἶναι φανερό ὅτι ὀφείλεται στήν τριπλή ἀρνητική προοπτική πού ἀναπτύχθηκε παραπάνω. Οἱ σχετικές μελέτες πού ὑπάρχουν ὡς σήμερα θίγουν μᾶλλον σέ γενικές γραμμές τό φαινόμενο αὐτό παρά ἐρευνοῦν τίς καθαυτό ἐπιδράσεις. Μέ αὐτό βέβαια δέν ἐννοεῖ ὁ συγγρ., ὅτι ἡ δική του ἐργασία καλύπτει ἐξ ὁλοκλήρου τό κενό. Φιλοδοξεῖ παράλληλα νά βοηθήσει στήν ἐπισήμανση καί ἄλλων ἀναγκῶν σέ διάφορους τομεῖς τῶν ἑλληνογερμανικῶν λογοτεχνικῶν σχέσεων καί νά παρακινήσει στή συγγραφή σχετικῶν μελετῶν. Γιά τήν ἐπίτευξη ἑνός τέτοιου σκοποῦ θεωρεῖ ὁ συγγρ. ὅτι ὁ συνδυασμός τῶν μεθόδων τῆς φιλολογίας, τῆς ἐπιστήμης τῆς λογοτεχνίας (Literaturwissenschaft) καί τῆς ἱστορίας τοῦ πολιτισμοῦ ἀποτελεῖ τήν καλύτερη βάση καί προϋπόθεση.

Στήν πρώτη ἐνότητα πού ἀναφέρεται στό διαφωτισμό καί στήν κλασικιστική ἐποχή (σ. 21 - 121) ἐξετάζει ὁ συγγρ. στό πρῶτο κεφάλαιο τό ἱστορικό πλαίσιο τῆς ἐποχῆς. Ὁ διαφωτισμός στήν Ἑλλάδα, ὅπως ἄλλωστε καί στήν ὑπόλοιπη Εὐρώπη, δέν ἔχει σταθερά χρονικά ὅρια καί ἔτσι ὁ συγγρ. τόν τοποθετεῖ γενικά στό χρονικό πλαίσιο 1750 - 1830. Ἀκολουθώντας τόν Κ.Θ. Δημαρᾶ, τόν χωρίζει σέ τρεῖς φάσεις: **1.** Ὁ πρώιμος διαφωτισμός ἤ ἡ ἑλληνική ἐποχή τοῦ Βολταίρου (1750 - 1775). **2.** Ἡ μεταβατική ἐποχή (1775 - 1800) καί **3.** Ἡ ὥριμη ἐποχή (1800 - 1830). Ἀναφορικά μέ τήν τελευταία ὁ συγγρ. ἀποδεσμεύεται ἀπό τόν Δημαρᾶ καί τήν χαρακτηρίζει ὡς τήν ἐποχή τῶν ἰδεολόγων καί πρακτικῶν ἀνθρώπων, στήν ὁποία ὑπάγεται ὁ πατριωτικός ἐνθουσιασμός τῶν Ἑλλήνων γιά τήν ἀπόκτηση τῆς ἐλευθερίας τους, ὅπως τήν θέλησε ὁ Ρήγας Βελεστινλῆς. Ἡ χρονική ἀπόσταση ἀνάμεσα στόν νεοελληνικό καί στόν εὐρωπαϊκό διαφωτισμό ἐξηγεῖται καλύτερα μέ βάση τίς νεοελληνικές μεταφράσεις ἤ διασκευές μερικῶν ἀντιπροσωπευτικῶν ἔργων τοῦ διαφωτισμοῦ. Κέντρα τῶν πολιτισμικῶν σχέσεων μεταξύ Γερμανίας καί Ἑλλάδος ἦταν ἀπό τόν 18ο αἰώνα ὡς τό 1821 ἡ Μολδαβία (Ἰάσιο) καί ἡ Βλαχία (Βουκουρέστι) καθώς καί οἱ διάφορες ἑλληνικές κοινότητες στή Γερμανία (ὅπως π.χ. στή Λειψία, στή Χάγη καί στό Μπρεσλάου) καθώς καί ἡ Βούδα, ἡ Πέστη κ.ἄ. στά σύνορα Αὐστροουγγαρίας. Τό 1714 ὁ ἡγεμόνας τῆς Μολδαβίας Νικόλαος Μαυροκορδάτος ἵδρυσε στό Ἰάσιο τήν πριγκηπική Ἀκαδημία, ἕνα εἶδος πανεπιστημίου, ὅπου δίδασκαν σχεδόν μόνον Ἕλληνες καί σπούδαζαν, ἐκτός ἀπό τούς Ρουμάνους, καί Ἕλληνες φοιτητές. Ἔτσι στό Ἰάσιο, πού μετά τό 1765 ἔγινε ἕνα σπουδαῖο κέντρο τοῦ νεοελλη-

νικοῦ διαφωτισμοῦ, εἰσάγεται ἡ γερμανική φιλοσοφία τοῦ διαφωτισμοῦ (Christian Wolff, Friedrich Christian Baumeister). Ἀπό ἐδῶ ξεκίνησαν οἱ ἐπιδράσεις τῆς γερμανικῆς φιλοσοφίας στήν ἑλληνική φιλοσοφία καί λογοτεχνία τοῦ διαφωτισμοῦ καί μεταφυτεύτηκαν μέσω τῶν Ἑλλήνων διδασκάλων (π.χ. Νικολάου Τζερτζούλη, Νικολάου Βαρκώση, Ἰώσηπου Μοισιόδακα κ.ἄ.) στά διάφορα ἑλληνικά πολιτισμικά κέντρα τοῦ ὀθωμανικοῦ κράτους. Κοντά στή γαλλική ἀπέκτησε καί ἡ γερμανική γλώσσα κάποια σπουδαιότητα καί ἔτσι δημιουργήθηκε μιά ἀπαραίτητη προϋπόθεση γιά τή διάδοση τοῦ γερμανικοῦ πολιτισμοῦ στή Μολδαβία. Στό Ἰάσιο ὑπῆρξε καί τυπογραφεῖο καί ἔτσι ἔγινε ἡ πόλη ἕνα ἀπό τά σημαντικότερα κέντρα τοῦ ἑλληνισμοῦ κοντά στή Βιέννη, τή Λειψία καί τό Βουκουρέστι. Σημαντικότερο ρόλο ὅμως ἔπαιξε τό Βουκουρέστι, πρωτεύουσα τῆς Βλαχίας, ὅπου ἀπό τό 1679 ὑπῆρξε ἐπίσης μιά Ἀκαδημία πού τό 1776 ἀνασυγκροτήθηκε ἀπό τόν πρίγκηπα Ἀλέξανδρο Ὑψηλάντη καί ἔγινε, κάτω ἀπό τή διεύθυνση τοῦ Λάμπρου Φωτιάδη (1752 - 1805), τό σπουδαιότερο κέντρο τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ καί ἑστία τοῦ ἑλληνικοῦ διαφωτισμοῦ. Στήν Ἀκαδημία τοῦ Βουκουρεστίου σπούδασαν ἤ δίδαξαν μερικοί πολύ σημαντικοί ἐκπρόσωποι τοῦ ἑλληνικοῦ διαφωτισμοῦ (ὁ Κων/νος Βαρδαλάχος, ὁ Νεόφυτος Δούκας, ὁ Βενιαμίν Λέσβιος κ.ἄ.). Τόσο στήν Ἀκαδημία τοῦ Βουκουρεστίου, ὅσο καί σ' ἐκείνη τοῦ Ἰασίου διδασκόταν ὡς ξένη γλώσσα ἡ γερμανική καί στό μάθημα τῆς φιλοσοφίας οἱ φιλόσοφοι Christian Wolff καί Friedrich Christian Baumeister. Στό Βουκουρέστι ἐπίσης σπούδασαν καί ἔδρασαν ὁ Δημήτριος Καταρτζῆς, ὁ Ρήγας Βελεστινλῆς καί ὁ Ἀθανάσιος Χριστόπουλος. Τή μεγαλύτερη ἀνάπτυξη εἶχε τό κέντρο αὐτό κατά τήν περίοδο τῆς ἀρχιερατείας τοῦ μητροπολίτη Ἰγνατίου (1766 - 1828), ὁ ὁποῖος ἀνέπτυξε μεγάλη δραστηριότητα σέ πολλούς τομεῖς. Τό μεγάλο ποσοστό τῶν Γερμανῶν κατοίκων τοῦ Βουκουρεστίου ὁδήγησε τούς ἐρευνητές στή διαπίστωση ὅτι ἀναπτύχθηκε κάποια συμβίωση ἐκεῖ τῶν Βλάχων, τῶν Γερμανῶν καί τῶν Ἑλλήνων. Ὁ γερμανικός πολιτισμός κατεῖχε στίς δύο παραπάνω ἡγεμονίες τή δεύτερη θέση ἔπειτα ἀπό τόν γαλλικό. Στό δεύτερο μισό τοῦ 18ου αἰώνα, στό μεσουράνημα τοῦ ἑλληνικοῦ διαφωτισμοῦ, οἱ γερμανικές ἐπιδράσεις στήν ἑλληνική πνευματική ζωή στή Βλαχία ἔφτασαν στό ὑψηλότερό τους σημεῖο. Ὁ ἴδιος ὁ ἡγεμόνας Ἀλέξανδρος Ὑψηλάντης ἔστειλε τό γιό του Κωνσταντῖνο γιά σπουδές στή Γερμανία. Τόν σπουδαιότερο ρόλο στήν ἀνάπτυξη τοῦ ἑλληνικοῦ διαφωτισμοῦ ἔπαιξαν ἡ Βιέννη, ὡς κέντρο τῶν γερμανοελληνικῶν πολιτιστικῶν σχέσεων, καί τό Παρίσι ἐξαιτίας τῆς διαμονῆς ἐκεῖ τοῦ Ἀδαμαντίου Κοραῆ, τῆς κεφαλῆς τοῦ ἑλληνικοῦ διαφωτισμοῦ καί

τῆς ἐθνικῆς ἐξέγερσης. Ἡ Βιέννη ἦταν τό μεγαλύτερο κέντρο τοῦ ἑλληνισμοῦ, ὅπου συγκεντρώνονταν ἤ κατέφευγαν οἱ Ἕλληνες ἀπό τίς τουρκοκρατούμενες περιοχές. Αὐτοί κατάγονταν πρό παντός ἀπό τή Θεσσαλία, τήν Ἤπειρο καί τή Δυτική Μακεδονία. Στή Βιέννη ἔζησαν καί πλούτησαν ὁ γνωστός τραπεζιτικός Γεώργιος Σίνας καί ὁ γιός του. Μέ τή Βιέννη εἶχαν συνδεθεῖ τά Ἀμπελάκια τῆς Θεσσαλίας, ὅπου ἀπό τό 1770 ὑπῆρχε μία βιομηχανία βαμβακιοῦ καί κλωστῆς. Ἐκεῖ εἶχε ἱδρυθεῖ ὁ πρῶτος συνεταιρισμός βιοτεχνίας καί ἐμπορίου. Ἀπό ἐκεῖ εἰσαγόταν βαμβάκι στή Βιέννη, στή Λειψία καί ἀκόμη καί στό Ἀμβοῦργο. Στά Ἀμπελάκια ζοῦσαν μερικές γερμανικές οἰκογένειες καί τουλάχιστον 200 Ἕλληνες μιλοῦσαν γερμανικά. Κατά πᾶσα πιθανότητα ὑπῆρχε ἐκεῖ καί τό μοναδικό θέατρο σέ ἑλληνικό ἔδαφος κατά τή διάρκεια τῆς τουρκοκρατίας, ὅπου παίζονταν καί γερμανικά ἔργα. Στή συνέχεια τονίζεται ὁ μεγάλος ρόλος πού ἔπαιξε ἡ Βιέννη ὡς κέντρο τοῦ ἑλληνισμοῦ, ὅπου ὑπῆρχαν ἑλληνική κοινότητα, ἑλληνικά σχολεῖα καί ἐκδοτικοί οἶκοι. Στή Βιέννη τυπώθηκαν τουλάχιστον 500 ἑλληνικά βιβλία καθώς καί οἱ γνωστές ἐφημερίδες καί τά περιοδικά. Ἐπισημαίνεται ὁ μεγάλος ρόλος πού ἔπαιξαν οἱ σπουδές (ἰατρική, φιλοσοφία, θετικές ἐπιστῆμες) σέ διάφορα πανεπιστήμια τῆς Γερμανίας (π.χ. Βερολίνο, Γοτίγκη, Ἰένα, Λειψία κ.ἄ.) πολλῶν Ἑλλήνων ἐπιστημόνων, λογίων καί λογοτεχνῶν εἴτε μέ δικά τους ἔξοδα εἴτε μέ τή χορήγηση ὑποτροφιῶν ἀπό τήν «Ἑταιρεία τῶν φιλομούσων» ἤ τήν «Ἰόνιο Ἀκαδημία». Οἱ σπουδαιότεροι ἀπό αὐτούς εἶναι οἱ ἐπιστήμονες Στ. Κανέλλος, Κων/νος Κούμας, Κων/νος Κοκκινάκης καί Κων/νος Ἀσώπιος καί οἱ ποιητές Γεώργιος Σακελλάριος καί Ἀθανάσιος Χριστόπουλος. Στό τέλος τοῦ πρώτου αὐτοῦ κεφαλαίου ἐξετάζει ὁ συγγρ. τή γνώση τῆς γερμανικῆς γλώσσας ἀπό τούς Ἕλληνες καί τή διδασκαλία της στά σχολεῖα. Γιά τόν τρόπο τῆς διδασκαλίας τῆς ἐκμάθησής της εἶχαν γραφεῖ ἀπό Ἕλληνες ἀναγνωστικά, γραμματικές καί λεξικά. Κατόπιν τονίζεται ὁ ρόλος τοῦ Ἀδ. Κοραῆ καί ἡ σημασία τοῦ νέου ὅρου «μετακένωσις», πού ὁ συγγρ. τήν ταυτίζει κατά κάποιο τρόπο μέ τήν «ὑποδοχή - ἀποδοχή».

Τό δεύτερο κεφάλαιο μέ τόν γενικό τίτλο «Φιλοσοφία» διαιρεῖται σέ δύο ὑποκεφάλαια: α) Ἐπιστῆμες καί β) Φιλοσοφία. Ἐδῶ ἀπαριθμοῦνται ἑλληνικές μεταφράσεις ἤ διασκευές ἔργων ἀπό τίς θετικές ἐπιστῆμες (πρόκειται κυρίως γιά ἔργα πού ἀναφέρονται στή φυσική καί στά μαθηματικά καί σέ μικρότερο ποσοστό στήν ἰατρική) καί ἀπό τή φιλοσοφία. Μέ τήν εὐκαιρία αὐτή ὁ συγγρ. ἀποκαθιστᾶ στή σωστή μορφή τους μερικά ὀνόματα (κυρίως μικρά) Γερμανῶν συγγραφέων, πού πολλοί μελετητές γιά χρόνια τά ἀπέδιδαν λανθασμένα (π.χ. σημ. 96 καί 124). Παράλληλα γίνεται λόγος καί

γιά τά γερμανικά βιβλία πού μεταφράστηκαν ἀπό Ἕλληνες, ἀλλά δέν τυπώθηκαν, γιατί προορίζονταν μόνον γιά σχολική χρήση, καί σώζονται χειρόγραφα σέ διάφορα ἀντίγραφα (μᾶς σώζονται ἕως καί 13 τοῦ ἴδιου χειρογράφου). Ἀκολουθεῖ ἡ ἐξέταση τοῦ σημαντικοῦ περιοδικοῦ «Ἑρμῆς ὁ Λόγιος», στό ὁποῖο δημοσιεύτηκαν διάφορα ἄρθρα καί μελέτες Γερμανῶν μεταφρασμένες στά ἑλληνικά. Ὑπάρχουν μεταφράσεις καί δύο οἰκονομολογικῶν βιβλίων ἀπό τή γερμανική γλώσσα. Σημαντικότερη ἦταν ἡ προσφορά στήν ἱστοριογραφία καί στή γεωγραφία, ἀπό ὅπου ἔγιναν ἀρκετές μεταφράσεις. Ἀκολουθεῖ ὁ κλάδος τῆς κλασικῆς φιλολογίας. Στό περιοδικό «Ἑρμῆς ὁ Λόγιος» δημοσιεύτηκαν μεταφράσεις ἀπό τά γερμανικά ἤ βιβλιοκρισίες γιά βιβλία ἤ γερμανικές ἐκδόσεις κλασικῶν κειμένων. Στό τέλος ἀναφέρεται ὁ κλάδος τῆς θεολογίας, ὅπου ὁ ἑλληνικός διαφωτισμός δέχτηκε γερμανικές προτεσταντικές ἐπιδράσεις ἀπευθείας καί μέσα ἀπό τίς μεταφράσεις γερμανόγλωσσων ἔργων. Στό δεύτερο ὑποκεφάλαιο μέ τόν τίτλο «Φιλοσοφία» ἀναφέρονται πρῶτα οἱ ἑλληνικές μεταφράσεις τῶν γερμανικῶν φιλοσοφικῶν κειμένων. Στή συνέχεια γίνεται λόγος γιά τήν ὑποδοχή - ἀποδοχή τῆς γερμανικῆς φιλοσοφίας ἀπό τούς Ἕλληνες λογίους (π.χ. Διαμιανός Παρασκευᾶς, Εὐγένιος Βούλγαρις, Θεόδωρος Καβαλιώτης κ.ἄ.). Ἡ ἐξέταση τοῦ τομέα τῶν ἐπιστημῶν καί τῆς φιλοσοφίας ὁδήγησε τό συγγρ. στά παρακάτω συμπεράσματα. Στίς ἱστορικές ἐπιστῆμες (ἱστορία, ἱστορική γεωγραφία, φιλολογία) ὑπάρχει ἀπό τό 1800 μιά στροφή σέ γερμανικά πρότυπα, ποὺ ἀποκορυφώνεται κατά τήν ἐποχή τοῦ Ὄθωνα. Ἔτσι οἱ Ἕλληνες ἀρχίζουν νά ἐνδιαφέρονται γιά τή γενική παγκόσμια ἱστορία, στά πλαίσια τῆς ὁποίας ἀναζητοῦν τούς ἔνδοξους προγόνους τους. Ἔτσι μόνον μπορεῖ νά ἐξηγήσει κανείς τήν ἑλληνική μετάφραση τοῦ σχετικοῦ κεφαλαίου τοῦ ἔργου «Die Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit» τοῦ Johann Gottfried Herder. Στήν παιδαγωγική δέχονται οἱ Ἕλληνες ἐπιδράσεις ἀπό Γερμανούς, ἀλλά τίς προσαρμόζουν στή σχολική πρακτική. Τό ἴδιο φαινόμενο παρατηρεῖται καί στίς θετικές ἐπιστῆμες μέ ἐξαίρεση τή Χημεία, στήν ὁποία δέχονται ἐπιδράσεις ἀπό τή Γαλλία. Σχετικά μέ τή φιλοσοφία ὁ συγγρ. παρατηρεῖ, ὅτι κανένα ἔργο τόσο τοῦ Λάιπνιτς ὅσο καί τοῦ Κάντ δέν εἶχε μεταφραστεῖ στά ἑλληνικά, ἄν καί ἦταν πολύ γνωστοί στούς Ἕλληνες λογίους. Στό σχολικό κοινό τῆς Ἑλλάδος γίνονται γνωστοί ἔμμεσα. Ὁ Λάιπνιτς μέσω τοῦ Christian Wolff καί τοῦ Friedrich Christian Baumeister καί ὁ Κάντ μέσω τοῦ W. Krug καί τοῦ W.G. Tennemann, πού θεωροῦνταν οἱ καταλληλότεροι γιά τό μάθημα τῆς φιλοσοφίας στά σχολεῖα. Αὐτό ἐξαρτήθηκε τόσο ἀπό τίς ἀνάγκες καί τούς σκοπούς ὅσο καί ἀπό τίς δυνατότητες τοῦ ἑλληνικοῦ δια-

φωτισμοῦ, πού χρειαζόταν σχολικά έγχειρίδια. Καί άποτελεῖ καί τό διαφοροποιητικό στοιχεῖο τῆς ἀποδοχῆς τῆς γερμανικῆς φιλοσοφίας άπό τούς Ἕλληνες σέ σχέση μέ τήν ἀποδοχή τῆς γαλλικῆς καί ἀγγλικῆς. Ἀποτέλεσμα αὐτῆς τῆς άποδοχῆς εἶναι, ὅτι ἡ νεοελληνική φιλοσοφική ὁρολογία εἶναι έπηρεασμένη άπό τή γερμανική. Οἱ ἑλληνικές μεταφράσεις ἤ τά συμπιλήματα ἀπό τή γερμανική φιλοσοφία προορίζονταν γιά τόν δάσκαλο ἤ γιά τό μαθητή, ὄχι ὅμως γιά τό κοινό. Ἔτσι ἐξηγεῖται ὅτι οἱ μεταφράσεις αὐτές δέν εἶχαν δημοσιευτεῖ. Ὁ προσανατολισμός τῆς ἑλληνικῆς παιδαγωγικῆς αὐτή τήν ἐποχή φανερώνει τό βασικό χαρακτηριστικό τοῦ ἐκλεκτισμοῦ, πού διακρίνει τόν ἑλληνικό διαφωτισμό καί πού δέν ἔβλαψε, ἀλλά μᾶλλον ὠφέλησε τούς Ἕλληνες, γιατί μποροῦσαν νά διαλέξουν τό καλύτερο καί συμφερότερο. Ἔτσι οἱ Ἕλληνες φιλόσοφοι διατήρησαν καί τήν ὀρθόδοξη χριστιανική πίστη τους. Στό τρίτο κεφάλαιο μέ τόν τίτλο «Literatur» ἐξηγεῖται στήν ἀρχή, ὅτι μέ τόν ὅρο αὐτό καλύπτονται ἐργασίες έπιστημονικές, φιλοσοφικές, λογοτεχνικές καί δημοσιογραφικές. Προκειμένου ὅμως γιά τήν ἰδιότητα τῶν προσώπων πρέπει νά χρησιμοποιηθεῖ ὁ ὅρος «συγγραφέας» καί ὄχι «λογοτέχνης», γιατί αὐτοί εἶναι περισσότερο λόγιοι παρά λογοτέχνες, ὅπως π.χ. ὁ Εὐγ. Βούλγαρις, ὁ Ι. Μοισιόδαξ κ.ἄ. Ὁ ὅρος «λογοτέχνης» ἐμφανίζεται στή ρομαντική ἐποχή. Ἀντίστοιχα μέ τή θέση αὐτή ἀναπτύχθηκε ἀπό ἐκπροσώπους τοῦ διαφωτισμοῦ καί μιά θεωρία τῆς λογοτεχνίας, πού ἐπεδίωκε τήν ἕνωση τῶν ἐπιστημῶν καί τῶν καλῶν τεχνῶν. Στόν ἀγώνα - ἔριδα ἀπό τόν Γάλλο Charles Perrault (1687) καί ἑξῆς γιά τήν ἀρχαία καί τή μοντέρνα ποίηση ὁ Δ. Καταρτζῆς δέχτηκε τήν ἀρχαία, γιατί στηρίχτηκε στήν «Ποιητική» τοῦ Ἀριστοτέλη. Ἡ ἄποψη αὐτή ἦταν φιλοσοφική καί ὄχι αἰσθητική. Σημαντική γιά τήν ἐποχή αὐτή εἶναι «Ἡ θεωρία τῆς λογοτεχνίας» τοῦ Κ. Οἰκονόμου (1817), πού τονίζει τήν ἠθικοπαιδαγωγική διάσταση τῆς ποίησης καί τό συνδυασμό τοῦ τερπνοῦ μέ τό ὠφέλιμο. Οἱ Ἕλληνες ἀναζητοῦσαν πρότυπα στήν εὐρωπαϊκή λογοτεχνία. Τέτοια βρῆκαν στήν ἰταλική, τή γαλλική, τήν ἀγγλική καί τή γερμανική. Ἄν ἐξαιρέσουμε τό ἔτος 1783, κατά τό ὁποῖο ὁ Δ. Καταρτζῆς ἀναφέρει στό δοκίμιό του «Τά εὑρισκόμενα» τόν Κλόπστοκ μέ τό ἔργο του «Μεσσίας», ἡ στιγμή τῆς πρώτης ἐπαφῆς τῆς ἑλληνικῆς μέ τή γερμανική λογοτεχνία εἶναι τό ἔτος 1790, μέ τή μετάφραση στά ἑλληνικά τοῦ ἔργου «Φιλώτας» τοῦ G.E. Lessing. Μιά καθολικότερη ὅμως ἐπαφή τῶν δύο λογοτεχνιῶν πραγματοποιεῖται τόσο μέ τό παραπάνω ἔργο τοῦ Κ. Οἰκονόμου ὅσο καί μέ τό περιοδικό «Ἑρμῆς ὁ Λόγιος» (1811 - 1822), ὅπου ὅμως ἀρχίζει παράλληλα καί ἡ ἀποδέσμευση τῆς ἑλληνικῆς λογιοσύνης ἀπό τή γερμανική. Ἀκολουθεῖ ἡ ἀπαρίθμηση τῶν ἑλληνικῶν μεταφράσεων γερμα-

νικῶν ἔργων, που ἐκδόθηκαν σέ αὐτοτελῆ βιβλία ἤ σέ περιοδικά. Ἀπό τήν ἔναρξη τῆς ἐπανάστασης (1821) ὥς καί τήν ἵδρυση τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους (1832) δέν ὑπάρχουν ἑλληνικές μεταφράσεις, ἐκτός ἀπό τή μετάφραση τοῦ «Geschichte der Abderiten» τοῦ Chr. M. Wieland τό 1827. Ὁ συγγρ. κάνει τίς ἑξῆς γενικές παρατηρήσεις: Ὁ ἀριθμός αὐτῶν τῶν μεταφράσεων εἶναι σχετικά μικρός. Τό ἴδιο σχεδόν παρατηρεῖται καί στίς μεταφράσεις λογοτεχνικῶν ἔργων ἀπό τίς ἄλλες γλῶσσες (ἰταλική, γαλλική, ἀγγλική) σέ σχέση μέ τίς ἀντίστοιχες μεταφράσεις ἀπό τούς κλάδους τῆς ἐπιστήμης καί τῆς φιλοσοφίας. Ἀπό τό 1830 οἱ ὅροι ἀντιστρέφονται. Αὐτό ἐξηγεῖται ἀπό τό ὅτι δέν ὑπῆρχε κάποια συγκεκριμένη θεωρία γιά τή λογοτεχνική μετάφραση καί ἔτσι εἶχε τήν ἄνεση ὁ κάθε μεταφραστής νά ἀποδώσει ἕνα ποίημα σέ πεζό ἤ καί ἀντίστροφα, μέ ἀποτέλεσμα νά αὐξηθοῦν οἱ μεταφράσεις λογοτεχνικῶν κειμένων. Οἱ ἑλληνικές μεταφράσεις ἀπό τή γερμανική λογοτεχνία διαιροῦνται σέ τρία εἴδη: **1.** Εἰδύλλια (ποιήματα καί πεζά). **2.** Μύθοι (πεζά) καί **3.** Μυθιστορήματα. Τά δύο πρῶτα εἴδη καλλιεργούνταν καί γράφονταν καί στήν Ἑλλάδα, ἐνῶ τό τρίτο ἦταν ἕνα καινούργιο εἶδος, γιά τήν ἐμφάνιση τοῦ ὁποίου ἡ γερμανική ἐπίδραση ἔπαιξε ἀποφασιστικό ρόλο. Τό ζήτημα τῆς ποιότητας αὐτῶν τῶν μεταφράσεων ἀπασχόλησε τούς Ἕλληνες λογίους τῆς ἐποχῆς. Ὡς παράδειγμα ἀναφέρονται οἱ κριτικές ἀπόψεις τῶν Ι. Βηλαρᾶ, Α. Κοραῆ καί Κ. Οἰκονόμου γιά τή μετάφραση τοῦ ἔργου «Ἀγάθων» τοῦ Chr. M. Wieland. Ὁ χαρακτήρας τῆς ἀποδοχῆς τῆς γερμανικῆς λογοτεχνίας ἀπό τούς Ἕλληνες φαίνεται πολύ καθαρά ἀπό τήν ἐπιλογή τῶν ποιητῶν καί τῶν ἔργων τους. Τήν πρώτη θέση κατέχει ὁ Salomon Geβner καί ἀκολουθοῦν ὁ J.H. Campe καί ὁ Chr. M. Wieland. Τόν Wieland τόν βρίσκουν οἱ Ἕλληνες μεταφραστές σημαντικό, γιατί χρησιμοποιεῖ θέματα ἀπό τήν ἀρχαία Ἑλλάδα καί γιατί σκοπός τῶν ἔργων του εἶναι ἡ ἀρετή, πού ἀποτελεῖ σταθερό ἠθικό στόχο γιά τούς Ἕλληνες αὐτῆς τῆς ἐποχῆς. Ἀκολουθοῦν οἱ August Lafontaine, Chr. Fürchtegott Gellert καί Friedrich Schiller. Ἀξιοσημείωτη εἶναι ἡ παρατήρηση, ὅτι ὁ Goethe δέν ἀναφέρεται πουθενά. Οἱ καθαυτό λογοτεχνικές ἐπιδράσεις αὐτή τήν ἐποχή εἶναι πενιχρές. Ὁ συγγρ. ἀναφέρει τίς ἐπιδράσεις τῶν «Εἰδυλλίων» τοῦ S. Geβner στά «Εἰδύλλια» (1816) τοῦ Στέφανου Καραθεοδωρῆ. Ἡ περιορισμένη ἐπίδραση ἐξηγεῖται ἀπό τό ὅτι ἡ λογοτεχνία στό διαφωτισμό ἐκτιμούνταν πολύ λίγο καί ἀπό τό ὅτι οἱ Ἕλληνες ἀναζητοῦσαν «ἔνδοξα ἀρχαῖα» πρότυπα στήν εὐρωπαϊκή λογοτεχνία. Τά εἴδη πού καλλιεργούνταν αὐτή τήν ἐποχή, ὅπως ὁ ὕμνος, ἡ ὠδή, ὁ μύθος, τό εἰδύλλιο καί ἡ ἀνακρεόντεια λυρική ποίηση, οἱ Ἕλληνες τά εὕρισκαν στήν ἀρχαία ἑλληνική γραμματεία. Μιά συστηματική ἔρευνα τῶν ξένων ἐπιδρά-

σεων γενικά καί τῶν γερμανικῶν εἰδικά θά ὁδηγήσει σέ καλύτερα συμπεράσματα, γιατί οἱ μελετητές τοῦ διαφωτισμοῦ ὥς τώρα εἶχαν σχεδόν ἀποκλειστικά ἀσχοληθεῖ μέ τήν ἱστορία τῶν ἰδεῶν τῆς ἐποχῆς. Στό τέταρτο καί τελευταῖο κεφάλαιο ὁ συγγρ. ἀναφέρεται πρῶτα στό κρητικό θέατρο ὥς τό 1669 καί στό ἑπτανησιακό. Στή συνέχεια μεταφέρθηκε ἡ θεατρική δραστηριότητα στά σημαντικά πνευματικά κέντρα τοῦ διαφωτισμοῦ (Ὀδησσός, Ἰάσιο καί Βουκουρέστι). Στήν ἀρχή πρόκειται γιά σχολικές θεατρικές παραστάσεις καί ἀργότερα ἡ δραστηριότητα ἐπεκτείνεται στά θέατρα τῆς πόλης. Ἀνεβάζονταν οἱ ἀρχαῖοι τραγικοί, ὁ Μεταστάσιο, ὁ Alfieri καί ὁ Voltaire. Τά θεατρικά ἔργα τοῦ ἑλληνικοῦ διαφωτισμοῦ ἦταν στή μορφή κλασικιστικά καί στό περιεχόμενο πατριωτικά μέ στόχο τό φωτισμό τοῦ γένους. Σέ ἑλληνικές σκηνές βρίσκει κανείς μόνον μερικές πληροφορίες. Σημαντικό εἶναι ὅτι οἱ ἑλληνικές μεταφράσεις γερμανικῶν θεατρικῶν ἔργων εἶναι ἀριθμητικά πρῶτες μέσα στό σύνολο τῶν ἀνάλογων μεταφράσεων ἀπό τίς εὐρωπαϊκές γλῶσσες. Στή συνέχεια ἀναφέρονται μέ τή σειρά οἱ δημοσιευμένες καί οἱ ἀνέκδοτες μεταφράσεις αὐτῶν τῶν ἔργων. Οἱ μεταφράσεις ἦταν σχετικά ἐλεύθερες καί ἐξελλήνιζαν τά ὀνόματα τῶν προσώπων γιά τήν καλύτερη ἀποδοχή τους ἐκ μέρους τοῦ κοινοῦ. Τό μέτρο πού χρησιμοποιοῦσαν ἦταν ὁ δεκαπεντασύλλαβος. Μέ βάση τά παραπάνω ὁ συγγρ. συμπεραίνει, ὅτι οἱ βασικότερες προϋποθέσεις γιά τήν ἀποδοχή τῶν γερμανικῶν θεατρικῶν ἔργων ἀπό τόν Ἕλληνα ἀποδέκτη ἦταν ἠθικές - παιδαγωγικές καί πατριωτικές - διαφωτιστικές. Ἐξαίρεση ἀποτελοῦν δύο μεταφράσεις: τοῦ «Belisar» τοῦ H.K.H. Trautzschen καί τοῦ «Die Strelitzen» τοῦ J.M. Babo, τίς ὁποῖες ὅμως ὁ συγγρ. προσπαθεῖ νά ἐντάξει στό ἴδιο κλίμα. Τό ὅτι π.χ. ὁ Schiller δέν μεταφράστηκε αὐτή τήν ἐποχή ὀφείλεται στό ὅτι θεωρήθηκε ἀπό τήν ἀρχή ὡς ἀποκλειστικά ρομαντικός, ἐνῶ ἡ ἀπουσία τοῦ Kleist ἀποδίδεται ἀπό τό συγγρ. σέ μιά μόνιμη ἀδιαφορία τοῦ ἑλληνικοῦ κοινοῦ, πού συνεχίζεται σχεδόν ὥς σήμερα. Ἡ ἑρμηνεία ὡστόσο τοῦ δεύτερου αὐτοῦ ζητήματος εἶναι πολύ σχετική.

Στό πρῶτο κεφάλαιο τῆς δεύτερης ἐνότητας πού ἀναφέρεται στό ρομαντισμό καί στό νεοκλασικισμό (σ. 122 - 237) ὁ συγγρ. ἀναφέρεται πάλι στό ἱστορικό πλαίσιο τῆς ἐποχῆς πού χαρακτηρίζεται ἀπό δύο παράγοντες, τόν ἀγώνα στό ἐσωτερικό γιά τό σύνταγμα καί τόν ἀγώνα γιά τήν ἀπόκτηση τῶν ὑπολοίπων ἐδαφῶν. Σάν πρωτεύουσα διαλέγει τώρα ὁ Ὄθωνας τήν Ἀθήνα (1834), ὅπου τό 1837 ἱδρύεται τό πρῶτο Πανεπιστήμιο τῆς Ἑλλάδος. Τώρα ἀρχίζουν καί οἱ ποιητικοί διαγωνισμοί πού καθορίζονται ἀπό τό Πανεπιστήμιο. Ἄλλα πνευματικά κέντρα εἶναι ἡ Πάτρα, ἡ Ἑρμούπολη τῆς Σύρου

καί ἐκτός Ἑλλάδος ἡ Κωνσταντινούπολη, ἡ Σμύρνη, τό Βουκουρέστι καί ἡ Ὀδησσός. Ἡ παροικία τῆς Τεργέστης εἶναι τώρα ἡ σημαντικότερη καί ἐκδίδεται ἐκεῖ τό περιοδικό «Κλειώ» (1861 - 1883). Σπουδαῖο κέντρο εἶναι καί τά Ἰόνια νησιά, κάτω ἀπό τήν ἀγγλική προστασία καί τό πρῶτο ἑλληνικό Πανεπιστήμιο, τήν Ἰόνιο Ἀκαδημία (1824) στήν Κέρκυρα. Ἀπό τούς 34 καθηγητές τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν οἱ 7 εἶναι Γερμανοί. Καί τό σημαντικότερο οἱ Βαυαροί καθιερώνουν ἕνα σχολικό σύστημα μέ βάση τά γερμανικά πρότυπα, ἐνῶ διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο καί στήν ἀνάπτυξη τῆς ἀρχαιολογίας καί τῶν καλῶν τεχνῶν. Τήν ἐποχή αὐτή ὡστόσο παρατηρεῖται πτώση τῆς γνώσης τῆς γερμανικῆς γλώσσας σέ σχέση μέ τήν προηγούμενη καί σέ σύγκριση μέ τά ἰταλικά καί γαλλικά. Ὁ πατριωτισμός καί τό πολιτικό ἐνδιαφέρον παίζουν, ὅπως ἄλλωστε καί στή Γαλλία, Γερμανία, Ἰταλία καί Αὐστρία, ἕνα σημαντικό ρόλο. Οἱ διαφορές μεταξύ τῆς ἑπτανησιακῆς καί τῆς ἀθηναϊκῆς ρομαντικῆς σχολῆς ἀποδίδονται ἀπό τό συγγρ. σέ ἐντονότερη ἐπίδραση τῶν Βαυαρῶν στή δεύτερη. Στό πρῶτο κεφάλαιο ὁ συγγρ. ἐξετάζει τό ρομαντισμό στά Ἰόνια νησιά καί ἀσχολεῖται ἀναλυτικότερα μέ τόν Σολωμό. Ἐρευνᾶ συστηματικότερα τίς πηγές τοῦ τελευταίου ἀπό τή γερμανική λογοτεχνία καί φιλοσοφία. Ἀπό τίς μεταφράσεις τῶν γερμανικῶν κειμένων τοῦ Λούντζη γιά τόν ποιητή Σολωμό καί τήν ἔρευνα τοῦ συγγρ. συμπεραίνεται, ὅτι ὁ Σολωμός γνώριζε ἀρκετά γιά τούς Γερμανούς ποιητές Klopstock, Schiller, Goethe καί Novalis καί ὅτι παρουσιάζει ἐξωτερική ὁμοιότητα μὲ τόν Goethe καί ἐσωτερική μέ τόν Schiller. Ὁ συγγρ. σημειώνει ὅτι ἡ ἀποδοχή τῆς γερμανικῆς λογοτεχνίας καί φιλοσοφίας γίνεται μέσω τῆς Ἰταλίας καί ὑποστηρίζει εἰδικότερα ὅτι ἡ διαδικασία αὐτή πραγματοποιεῖται μέ τή βοήθεια τῶν δύο περιοδικῶν, τῆς «Biblioteca Italiana» καί τοῦ «Il Conciliatore», ὅπου δημοσιεύονταν ἰταλικές μεταφράσεις γερμανικῶν κειμένων. Οἱ γερμανικές ἐπιδράσεις στό Σολωμό διαιροῦνται σέ δύο κατηγορίες: **1.** Λογοτεχνικές καί **2.** Φιλοσοφικές - θεωρητικές. Οἱ λογοτεχνικές προέρχονται ἀπό τούς συγγραφεῖς: Klopstock, Bürger, Goethe, Schiller, Matthisson, J. G. von Salis - Seewis, Novalis καί Tieck. Στό τέλος ὁ συγγρ. παρατηρεῖ ὅτι οἱ ἐπιδράσεις αὐτές στό Σολωμό ἐντοπίζονται σέ πολύ διαφορετικές χρονικές περιόδους καί ὅτι ἔχουν κάποια ἀποκλειστικότητα, ἀλλά εἶναι ποσοτικά πολύ πενιχρές. Οἱ φιλοσοφικές - θεωρητικές ἐπιδράσεις προέρχονται ἀπό τούς: Leibniz, Mendelssohn, Lessing, Kant, Hamann, Goethe, Schiller, Fichte, Schelling, Fr. Schlegel, Baader, Blasche, Menzel, Fr. Fischer καί Hegel. Ὁ συγγρ. ἐξετάζει συστηματικά τίς γερμανικές αὐτές ἐπιδράσεις στό Σολωμό, κυρίως ἐκεῖνες ἀπό τόν Σίλλερ καί τόν Hegel. Ἀκο-

λουθεῖ τό κεφάλαιο «Ὁ κύκλος τοῦ Σολωμοῦ καί οἱ συνεχιστές του. Φιλοσοφία», ὅπου ὁ συγγρ. ἀναφέρει ὅλους ὅσους ἀνήκουν στόν κύκλο αὐτό καί ἀσχολήθηκαν μέ τή φιλοσοφία. Κατόπιν γίνεται λόγος γιά ὅσους ἀσχολήθηκαν κυρίως μέ τή λογοτεχνία. Στό τέλος ὁ συγγρ. ἐξετάζει τό θέατρο. Μεταφρασμένα γερμανικά ἔργα παίζονταν πρίν ἀπό τήν ἐπανάσταση τοῦ 1821 μόνο στήν Κέρκυρα, ὄχι στήν Ζάκυνθο, στήν Κεφαλλονιά καί στά Κύθηρα, ὅπου παίζονταν ἰταλικά θεατρικά ἔργα καί ἀργότερα καί ἑλληνικά. Γενικά πολύ σπάνια παίζονταν γερμανικά ἔργα στά Ἰόνια νησιά. Στή συνέχεια ἀναφέρονται οἱ θεατρικοί συγγραφεῖς. Στό πρῶτο κεφάλαιο γιά τήν ἀθηναϊκή ρομαντική σχολή καί τόν νεοκλασικισμό ὁ συγγρ. ἀναφέρει, ὅτι προέχουν οἱ πρακτικές παιδαγωγικές μεταφράσεις ἀπό τά γερμανικά καί ἐκεῖνες πού ἀφοροῦν τό δίκαιο καί τήν ἱστορία, ἐνῶ τά φιλοσοφικά ἔργα εἶναι λίγα, πράγμα πού ὀφείλεται στό ὅτι ἡ φιλοσοφία χωρίζεται ὁλοένα σαφέστερα ἀπό τίς ὑπόλοιπες ἱστορικές καί θετικές ἐπιστῆμες καί στό ὅτι διαφοροποιήθηκαν τώρα τά ἐνδιαφέροντα τοῦ μορφωμένου κοινοῦ γιά τή φιλοσοφία. Οἱ καθηγητές τῆς φιλοσοφίας στό Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν εἶχαν σχεδόν ὅλοι σπουδάσει στή Γερμανία. Ἀκολουθοῦν τά ὀνόματα τῶν πανεπιστημιακῶν καί ἄλλων στοχαστῶν τῆς ἐποχῆς, δηλ. περισσότερο ἤ λιγότερο πρωτότυπων μελετητῶν τῆς φιλοσοφίας. Τό γερμανικό πανεπιστημιακό σύστημα θεωρεῖται καλύτερο ἀπό τό ἀγγλικό καί τό γαλλικό καί θά διατηρηθεῖ περίπου ὥς τό δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο. Μετά γίνεται λόγος γιά τή λογοτεχνία, ὅπου διαπιστώνεται κάποια ἔλλειψη γνώσεων γιά τή γερμανική λογοτεχνία, ὅπως συνέβαινε καί σχετικά μέ τή γερμανική φιλοσοφία. Δέν ὑπάρχει οὔτε γερμανική φιλολογία οὔτε ἱστορία τῆς γερμανικῆς λογοτεχνίας. Τήν ἔλλειψη αὐτή ἀντικαθιστοῦσαν οἱ εἰσαγωγές σέ μεταφράσεις γερμανικῶν ἔργων καί διάφορες μελέτες σέ περιοδικά (Εὐτέρπη, Μνημοσύνη, Χρυσαλλίς καί Ἀττικόν Ἡμερολόγιον). Οἱ μεταφράσεις ἔργων τῆς γερμανικῆς λογοτεχνίας εἶναι λίγες. Στή συνέχεια ἀναφέρονται οἱ ποιητές τῆς ἀθηναϊκῆς σχολῆς πού δέχτηκαν γερμανικές ἐπιδράσεις. Ἀκολουθεῖ τό κεφάλαιο γιά τό θέατρο, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι τό πρῶτο ὑπαίθριο θέατρο στήν Ἀθήνα ἱδρύθηκε τό 1835. Θέατρα ὑπῆρχαν βέβαια στήν Κωνσταντινούπολη καί στή Σμύρνη. Τά ἔργα πού παίζονταν ἦταν πατριωτικοῦ περιεχομένου καί προέρχονταν ἀπό τήν ἰταλική και τή γαλλική λογοτεχνία. Γερμανικά ἔργα ἄρχισαν νά παίζονται ἀργότερα. Ἀπό τό 1850 ἀρχίζουν οἱ πρῶτες προσπάθειες γιά μιά νεοελληνική θεωρία - ἀντίληψη γιά τό θέατρο. Σημειώνονται στή συνέχεια οἱ μεταφράσεις γερμανικῶν θεατρικῶν ἔργων (συγγραφεῖς καί τίτλοι) πού ἐκδόθηκαν σέ αὐτοτελῆ βιβλία καί ἐκεῖνες πού δημοσιεύτηκαν

σέ περιοδικά. Καί τέλος ἀναφέρονται οἱ Ἕλληνες συγγραφεῖς πού δέχτηκαν έπιδράσεις ἀπό τή γερμανική λογοτεχνία ἤ γενικά ἀσχολήθηκαν μέ αὐτήν καί τό θέατρο. Τό συμπέρασμα εἶναι ὅτι τήν περίοδο αὐτή, ὅπως στά Ἰόνια νησιά ἔτσι καί στήν ὑπόλοιπη Ἑλλάδα, οἱ γερμανικές φιλοσοφικές έπιδράσεις ὑπερέχουν σέ σχέση μέ τίς λογοτεχνικές.

Στό πρῶτο κεφάλαιο τῆς τρίτης ένότητας πού ἀναφέρεται στό Νατουραλισμό καί στό Συμβολισμό (σ. 238 - 369) ἐξετάζεται τό ἱστορικό πλαίσιο μέ ἀναφορά στό Χαρίλαο Τρικούπη, στήν ἀνάπτυξη τῶν τραπεζῶν καί στόν Ἐλευθέριο Βενιζέλο. Ὑπάρχει κάποιο ἄνοιγμα τῆς Ἑλλάδος πρός τήν ὑπόλοιπη Εὐρώπη καί μία στροφή τῆς νεοελληνικῆς πρός τίς βόρειες λογοτεχνίες παρά τήν ἀντίδραση ὁρισμένων λογίων· π.χ. τοῦ Περικλῆ Γιαννόπουλου. Μιά προσωρινή διακοπή μέ τή Γερμανία ἔχομε κατά τόν πρῶτο παγκόσμιο πόλεμο. Ἡ ἐκτίμηση πρός τό πρωσσικό στοιχεῖο ἔχει ἀρκετούς ἐκφραστές καί διαδραματίζει κάποιον ἰδιαίτερο ρόλο στήν Ἑλλάδα. Στή συνέχεια ἀναφέρονται τά περιοδικά «Ἡ τέχνη» (1898 - 1899), «Ὁ Διόνυσος» (1901 - 1902), «Τό περιοδικόν μας» (1900 - 1901), τά «Παναθήναια» (1900 - 1913) καί «Ὁ Νουμᾶς» (1903 - 1917) πού ἔπαιξαν σημαντικό ρόλο στήν ἀποδοχή τῆς γερμανικῆς λογοτεχνίας. Τήν ἐποχή αὐτή ἔχομε καί τή δημιουργία τῆς νεοελληνικῆς φιλολογίας, ἑνῶ εἰσάγεται καί καλλιεργεῖται συστηματικά από τόν Ν. Γ. Πολίτη ἡ λαογραφία. Γερμανικές ἐπιδράσεις δέχονται οἱ καλές τέχνες καί ἡ μουσική. Ἀκολουθεῖ τό κεφάλαιο γιά τή φιλοσοφία, ὅπου τονίζεται ὁ διαχωρισμός της ἀπό ἐπιστημονικούς κλάδους πού καλλιεργοῦνται παράλληλα πιά (ψυχολογία, κοινωνιολογία, πολιτειολογία) καί ὅτι παράλληλα μέ τήν «ἀκαδημαϊκή» φιλοσοφία ὑπάρχει καί ἡ έκλαϊκευμένη. Ἡ ἐξέταση τῆς φιλοσοφίας αὐτῆς τῆς ἐποχῆς ἀντιμετωπίζει τό κενό τῶν ἐτῶν 1864 - 1906, διάστημα γιά τό ὁποῖο δέν ὑπάρχει καμιά βιβλιογραφία. Γίνεται λόγος γιά τήν ψυχολογία, τήν παιδαγωγική, τήν κοινωνιολογία καί τήν πολιτειολογία καί ἀναφέρονται οἱ τότε Γερμανοί ἐκπρόσωποί τους. Στή συνέχεια ἀναφέρονται οἱ Γερμανοί φιλόσοφοι πού μεταφράστηκαν στά ἑλληνικά καθώς καί οἱ Ἕλληνες μελετητές ἤ σχετικά πρωτότυποι στοχαστές πού θήτευσαν λίγο ἢ πολύ στή γερμανική φιλοσοφία. Στό ἑπόμενο κεφάλαιο, πού ἀναφέρεται στή λογοτεχνία, γίνεται λόγος γιά τή μετάφραση τῆς πρώτης ἱστορίας τῆς γερμανικῆς λογοτεχνίας (1906). Ἄλλες δυνατότητες γιά τό ἑλληνικό κοινό νά ἔρθει σέ ἐπαφή μέ τή γερμανική λογοτεχνία ἦταν οἱ ἐγκυκλοπαίδειες, τά περιοδικά καί οἱ εἰσαγωγές στίς μεταφράσεις γερμανικῶν λογοτεχνικῶν ἔργων. Πρόκειται κυρίως γιά μιά ἐγκυκλοπαίδεια καί γιά τέσσερα περιοδικά. Κατόπιν ἀναφέρονται οἱ Γερμανοί λογοτέχνες πού μετα-

φράστηκαν στά ἑλληνικά. Ἀκολουθοῦν μερικές παρατηρήσεις, σύμφωνα μέ τίς ὁποῖες ἡ ὑποδοχή - ἀποδοχή γενικά τῆς γερμανικῆς λογοτεχνίας στήν Ἑλλάδα ὑπῆρξε ἀποσπασματική καί ἔγινε χωρίς κανένα πρόγραμμα, πράγμα πού ἰσχύει ὅμως καί γιά τίς ἄλλες λογοτεχνίες. Οἱ μεταφράσεις ἀπό τίς μελέτες ὑπερέχουν ποσοτικά. Οἱ μεταφράσεις πολλῶν γερμανικῶν ἔργων γίνονται ἀπό κάποια ἐνδιάμεση γαλλική μετάφραση, ἀλλά καί ἔργα ἀπό τίς σκανδιναυικές χῶρες καί τή Ρωσία μεταφράζονται στά ἑλληνικά ἀπό ἐνδιάμεσες γερμανικές μεταφράσεις. Οἱ μεταφράσεις ἀπό τό γερμανικό πρωτότυπο ἐμφανίζονται σέ σχετικά σύντομη χρονική ἀπόσταση ἀπό τήν ἔκδοσή του. Μετά γίνεται λόγος γιά Γερμανούς ποιητές ἀπό τά ἔργα τῶν ὁποίων ὑπάρχει ἤ ὄχι ἐπίδραση στή νεοελληνική λογοτεχνία. Ἀκολουθεῖ ἡ ἀναφορά στήν τεχνική τῆς μετάφρασης μέ βάση μερικά παραδείγματα ἀπό τή λυρική ποίηση καί στούς Ἕλληνες συγγραφεῖς, στούς ὁποίους οἱ γερμανικές ἐπιδράσεις εἶναι ἀρκετά ἰσχυρές. Στίς γενικές παρατηρήσεις του ὁ συγγρ. ἀναφέρει, ὅτι ἡ ἐπίδραση τῆς γερμανικῆς λογοτεχνίας στή νεοελληνική ἔφτασε, ὕστερα ἀπό τό διαφωτισμό, τό δεύτερό της ὑψηλό σημεῖο. Ἡ ἐπίδραση αὐτή ἐντάσσεται στό γενικό πλαίσιο τῶν γερμανοελληνικῶν πολιτιστικῶν σχέσεων. Ἔτσι ὑπῆρχε ἄνθηση σέ ὅλους τούς κλάδους: στή μουσική, στίς καλές τέχνες, στίς ἐπιστῆμες (φιλολογία, ἱστορία, λαογραφία), στή φιλοσοφία καί στήν πολιτική. Στίς σχέσεις αὐτές συνετέλεσε ἰδιαίτερα καί ἡ νεοελληνική λογοτεχνία. Καί ἐπειδή ἡ γερμανική γλώσσα δέν εἶχε στήν Ἑλλάδα μεγάλη διάδοση, τό κύριο βάρος τῶν σχέσεων αὐτῶν τό ἔφεραν μερικά πρόσωπα πού εἶχαν κατά κανόνα σπουδάσει στή Γερμανία. Ἡ ἰδιομορφία αὐτή προκάλεσε σέ μερικούς ἄλλους κύκλους καί κάποια ἀντιπάθεια γιά τό γερμανικό πνεῦμα. Τό θετικό ὅμως ἀποτέλεσμα αὐτῶν τῶν σχέσεων ἦταν, ὅτι ἡ νεοελληνική λογοτεχνία ἄρχισε ἀπό ἐπαρχιακή νά γίνεται εὐρωπαϊκή. Σημαντική εἶναι ἡ ὑπεροχή τῶν θεωρητικοφιλοσοφικῶν γερμανικῶν ἐπιδράσεων ἀπέναντι στίς λογοτεχνικές, γιατί οἱ Ἕλληνες ἔμαθαν περισσότερα ἀπό τούς φιλοσόφους παρά ἀπό τούς ποιητές. Ἐξαίρεση ἀποτελεῖ ἡ ἔντονη παρουσία τοῦ Heine. Τέλος στό κεφάλαιο γιά τό θέατρο ὁ συγγρ. σημειώνει, ὅτι στήν Ἀθήνα ὑπῆρχαν γύρω στά ἐννέα θέατρα. Ὑπῆρχαν ἀκόμη στόν Πειραιά, στήν Ἑρμούπολη τῆς Σύρου, στό Βόλο, στήν Πάτρα, στό Ναύπλιο, στήν Κόρινθο καί στήν Καλαμάτα καθώς καί στήν Κωνσταντινούπολη, στή Σμύρνη, στήν Ἀλεξάνδρεια καί στή Θεσσαλονίκη. Ἡ θεωρία γιά τό θέατρο εἶχε πρότυπα γερμανικά. Στήν Ἑλλάδα ἔχομε τό κωμειδύλλιο καί ἀπό τό 1894 τήν ἐπιθεώρηση. Ὁ Κωνσταντίνος Χρηστομάνος δημιούργησε τό 1901 στήν Ἀθήνα τή «Νέα Σκηνή», ὅπου παίχτηκαν πενηντατέσσερα

ἔργα (1901 - 1905). Ἕνα μήνα ἀργότερα ἱδρύθηκε τό «Βασιλικό Θέατρο» (24 Νοεμβρίου 1901) μέ πρῶτο σκηνοθέτη τόν Θωμᾶ Οἰκονόμου. Στά ἑπτά χρόνια δραστηριότητας τοῦ Βασιλικοῦ Θεάτρου (1901 - 1908) παίχτηκαν ἑκατόν εἴκοσι πέντε θεατρικά ἔργα, ἀπό τά ὁποῖα τά τριάντα ἦταν γερμανικά. Στή συνέχεια ὁ συγγρ. ἀναφέρει τά γερμανικά ἔργα πού παίχτηκαν καί τούς Ἕλληνες θεατρικούς συγγραφεῖς πού δέχτηκαν γερμανικές ἐπιδράσεις σημειώνοντας, ὅτι αὐτές ἐντοπίζονται σέ ὅλα τά εἴδη τοῦ νεοελληνικοῦ θεάτρου τῆς ἐποχῆς. Ἡ Βιέννη ἄσκησε τή μεγαλύτερη ἐπίδραση, ἰδιαίτερα μέ τούς «λαϊκούς» θεατρικούς συγγραφεῖς της. Τό ἀνέβασμα γερμανικῶν ἔργων σέ ἑλληνικά θέατρα γινόταν πολύ γρήγορα, σχεδόν ἀμέσως μετά τή δημοσίευσή τους. Αὐτή τήν ἐποχή ἔχομε καί τήν ἐπίδραση τοῦ Nietzsche στή νεοελληνική λογοτεχνία (Καμπύσης, Καζαντζάκης, Μελᾶς). Ἐνῶ παίζονται πολλά γερμανικά ἔργα, γιά τά ὁποῖα ὑπάρχουν κριτικές, οἱ μεταφράσεις πολλῶν ἀπ' αὐτά δέν ἔχουν δημοσιευτεῖ. Ὡς παράδειγμα αὐτῆς τῆς κατάστασης ἀναφέρει ὁ συγγρ., ὅτι ἐνῶ ὁ Χατζόπουλος μετέφρασε τριάντα θεατρικά ἔργα, δημοσιεύτηκαν μόνον δύο ἀπ' αὐτά. Διάφορα λυρικά ἀποσπάσματα ἀπό μεταφράσεις θεατρικῶν ἔργων δημοσιεύτηκαν σέ ἑλληνικά περιοδικά, πράγμα πού ἐξηγεῖ, ὅτι τά κείμενα αὐτά εἶχαν σημασία ὄχι μόνον γιά τό θέατρο, ἀλλά καί γιά τή λογοτεχνία γενικά. Μεγάλη σημασία ἔχει, ὅτι ὁ «Φάουστ» τοῦ Goethe, μεταφρασμένος ἀπό τόν Χατζόπουλο, ὑπῆρξε μιά ξεχωριστή ἐπιτυχία. Ἀξίζει ἐδῶ νά σημειωθεῖ, ὅτι ὡς μεταφραστής γερμανικῶν θεατρικῶν ἔργων στά ἑλληνικά ἐμφανίζεται ὁ πρίγκηπας Bernhard von Sachsen - Meiningen (1851 - 1928), ὁ ὁποῖος μαθαίνοντας ἑλληνικά στό Βερολίνο ἀπό τόν Ἰωάννη Μητσοτάκη μετέφρασε τρία ἔργα («Emilia Galotti» τοῦ Lessing, «Stella» τοῦ Goethe καί «Die Verschwörung des Fiesco zu Genua» τοῦ Schiller).

Ἡ τέταρτη ἑνότητα ἀναφέρεται στό Ρεαλισμό καί στόν Ἀντιρεαλισμό (σ. 370 - 499) καί τό πρῶτο κεφάλαιό της ἐξετάζει καί πάλι τό ἱστορικό πλαίσιο (γενική πολιτική, οἰκονομική καί πολιτισμική κατάσταση τῆς Ἑλλάδος). Τώρα ἱδρύεται Πανεπιστήμιο καί στή Θεσσαλονίκη, ὅπου ἐκδίδονται διάφορα περιοδικά καί ἀρχίζει ἡ ἀνάπτυξη τοῦ μυθιστορήματος. Τό 1926 ἱδρύεται ἡ Ἀκαδημία τῶν Ἐπιστημῶν καί τῶν Τεχνῶν στήν Ἀθήνα καί ἐκδίδονται (1926 - 1927) βασικές ἐγκυκλοπαίδειες. Ἐπιδράσεις ἔχομε ἀπό τή Γαλλία καί τήν Ἀγγλία καί πολύ λίγες ἀπό τή Γερμανία. Σημαντικό εἶναι ὅτι τήν ἐποχή αὐτή σημειώνει ἀνάπτυξη ἡ νεοελληνική φιλολογία στή Γερμανία μέ τούς K. Dieterich, A. Steinmetz, Gustav Soyter καί F. Dölger, ἐνῶ τά γερμανικά διδάσκονται μόνον σέ ἰδιαίτερα - ἰδιωτικά μαθήματα. Στό δεύτε-

ρο κεφάλαιο πού ἀναφέρεται στή φιλοσοφία ὁ συγγρ. σημειώνει, ὅτι οἱ Ἕλληνες ἐκπρόσωποι τῆς κοινωνιολογίας, τῆς πολιτειολογίας καί τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας συνδυάζουν τά εἰδικά ἐνδιαφέροντά τους μέ εὐρύτερα φιλοσοφικά ἐνδιαφέροντα. Παράλληλα μέ τήν ἀκαδημαϊκή φιλοσοφία ὑπάρχει καί ἡ ἐκλαϊκευμένη. Στή φιλοσοφία ἔχομε ἐπιδράσεις ἀπό τή Γερμανία, γιατί ἀπό τούς τριάντα πέντε φιλοσόφους στήν Ἑλλάδα πού ἀναφέρει ὁ συγγρ. οἱ τριάντα εἶχαν σπουδάσει στή Γερμανία πρίν ἀπό τό 1918. Στή συνέχεια ἀναφέρονται οἱ μεταφράσεις γερμανικῶν φιλοσοφικῶν κειμένων καί οἱ ἑλληνικές μελέτες γι' αὐτά καθώς καί οἱ Ἕλληνες φιλόσοφοι. Ὁ συγγρ. παρατηρεῖ, ὅτι οἱ μεταφράσεις εἶναι ἀποσπασματικές, ὅπως σχεδόν πάντοτε στήν Ἑλλάδα καί ἡ ποιότητά τους κατά κανόνα κακή, ἀλλά γίνονται ἀπό τό πρωτότυπο καί σημειώνει τό γεγονός ὅτι στά χρόνια αὐτά πυκνώνουν οἱ μελέτες πού γράφονται στήν Ἑλλάδα γιά Γερμανούς φιλοσόφους. Στό τρίτο κεφάλαιο ἀναφέρεται ὁ συγγρ. στόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο μελετήθηκε καί γενικότερα ἔγινε γνωστή στήν Ἑλλάδα ἡ γερμανική λογοτεχνία. Δέν ὑπῆρχε γιά τή διδασκαλία της ἕδρα σέ ἑλληνικό Πανεπιστήμιο ὥς τό 1939, ὁπότε ἱδρύθηκε ἡ πρώτη στό Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν, ἀλλά λειτούργησε ἀργότερα. Ἔτσι ἡ γερμανική λογοτεχνία γινόταν γνωστή στήν Ἑλλάδα ἀπό τά περιοδικά καί τίς ἐφημερίδες. Στή συνέχεια ἀναφέρονται οἱ μεταφράσεις γερμανικῶν λογοτεχνικῶν ἔργων, οἱ διάφορες μελέτες γι' αὐτή καί οἱ Ἕλληνες συγγραφεῖς στούς ὁποίους παρατηροῦνται γερμανικές ἐπιδράσεις. Στίς γενικές παρατηρήσεις ὁ συγγρ. τονίζει τίς ἀρνητικές προϋποθέσεις τῶν ἑλληνικῶν ἐκδοτικῶν οἴκων, τήν κακή ποιότητα τῶν μεταφράσεων, τήν ἀνεπάρκεια τῶν μεταφραστῶν καί τό πολύ συχνό φαινόμενο νά μεταφράζονται ἔργα ἤ κείμενα ὄχι ἀπό τό πρωτότυπο, ἀλλά ἀπό μιά ἄλλη ἐνδιάμεση (π.χ. γαλλική) μετάφραση. Καί ἀντίστροφα ὑπάρχουν μεταφράσεις σκανδιναυικῶν ἔργων ἀπό μιά ἐνδιάμεση γερμανική μετάφραση. Παρ' ὅλους τούς ἀρνητικούς αὐτούς παράγοντες ἐμφανίζονται δύο πρῶτοι καλοί μεταφραστές, ὁ Δημ. Λάμψας καί ὁ Λέων Κουκούλας. Σημαντικό εἶναι ὅτι οἱ ἑλληνικές μεταφράσεις γίνονται σχεδόν ἀμέσως μετά τήν ἔκδοση τοῦ γερμανικοῦ κειμένου, γιά τό ὁποῖο ὑπάρχει ἄμεση ἀνακοίνωση σέ ἐφημερίδα ἤ σέ περιοδικό. Ἡ γερμανική λογοτεχνία μεταφράζεται πολύ καί δημοσιεύονται πληροφορίες γιά τή λογοτεχνική ζωή τῆς Γερμανίας. Τό ὅτι δέν ἐκδίδονται μεταφράσεις «ἁπάντων» Γερμανῶν ποιητῶν ὀφείλεται σέ οἰκονομικούς λόγους. Ἀντίθετα ἐκδίδονται ἀρκετές ἀνθολογίες - μεταφράσεις. Σέ σύγκριση μέ τίς μεταφράσεις λογοτεχνικῶν κειμένων εἶναι πολύ λίγες οἱ μεταφράσεις γερμανικῶν μελετῶν σχετικῶν μέ ζητήματα θεωρίας τῆς λογοτεχνίας. Ἔτσι συναντᾶμε

μεταφράσεις κειμένων πολύ μέτριων Γερμανῶν λογοτεχνῶν, πράγμα πού ὀφείλεται μᾶλλον στό ὅτι εἶχαν προηγηθεῖ ἀρκετές πληροφορίες εἰδησεογραφικοῦ χαρακτήρα γι' αὐτούς. Ὁ ἀριθμός τῶν μελετῶν ἢ εἰσαγωγῶν σέ μεταφράσεις γερμανικῶν ἔργων μεγαλώνει σέ σχέση μέ τήν προηγούμενη περίοδο. Στή συνέχεια ἀναφέρονται οἱ Γερμανοί λογοτέχνες πού μεταφράστηκαν στά ἑλληνικά. Ἀκολουθεῖ τό κεφάλαιο γιά τό θέατρο, ὅπου ὁ συγγρ. ἐπισημαίνει τή διάλυση τῆς «Νέας Σκηνῆς» (1905) καί τοῦ «Βασιλικοῦ Θεάτρου» (1908). Καί ἡ «Ἐλεύθερη Σκηνή» καί τό «Θέατρο Τέχνης» ἔζησαν λίγο. Ἔτσι τό θέατρο βρισκόταν σέ ἰδιωτικά χέρια. Τό 1932 ἄνοιξε τό «Βασιλικό Θέατρο» μέ τή νέα του ὀνομασία «Ἐθνικό Θέατρο», ὅπου παίχτηκαν ἀπό τό 1932 ὡς τό 1957 διακόσια τριάντα ἐννέα ἔργα, ἀπό τά ὁποῖα τά ἑκατόν ὀγδόντα ἕξι ξένων συγγραφέων. Δέν ἀναφέρει ὅμως ὁ συγγρ. πόσα ἦταν τά γερμανικά. Καί φυσικά κριτικές τῶν παραστάσεων τῶν ἔργων δημοσιεύονται σέ ἐφημερίδες καί περιοδικά. Στή συνέχεια ἀναφέρονται οἱ ἑλληνικές παραστάσεις γερμανικῶν ἔργων κατά χρονολογική σειρά καθώς καί οἱ Ἕλληνες θεατρικοί συγγραφεῖς πού ἐπηρεάστηκαν ἀπό τή γερμανική λογοτεχνία καί ἀκολουθοῦν μερικές γενικότερες παρατηρήσεις σχετικά μέ τίς ἐπιδράσεις αὐτές. Τέλος σημειώνει ὁ συγγρ. ὅτι στίς ἑλληνικές σκηνές παρατηρεῖται ἀνταγωνισμός ἀνάμεσα στό γαλλικό καί στό γερμανικό θέατρο.

Τελειώνοντας τό βιβλίο, ὁ συγγρ. κάνει τίς ἑξῆς γενικές παρατηρήσεις (σ. 500-513) μέ τή μορφή μιᾶς σειρᾶς θέσεων: **1.** Ἡ ἐπίδραση ἑνός ἔργου πάνω σέ ἕνα συγγραφέα προϋποθέτει μιά ὑποδοχή - ἀποδοχή τοῦ πρώτου ἐκ τῶν προτέρων, πού μπορεῖ νά ὑπάρξει καί χωρίς νά προκαλέσει μιά ἀτομική ἐπίδραση. Καί μπορεῖ ἐξάλλου νά ὑπάρξει ἐπίδραση σέ ἕνα ἄτομο ἀνεξάρτητα ἀπό τό ἄν ὑπάρχει ἤ ὄχι συλλογική ἀποδοχή τοῦ συγκεκριμένου ξένου συγγραφέα ἤ ἔργου. **2.** Ὑπάρχει ὁλικότητα τοῦ πολιτιστικοῦ φαινομένου, ἀπό τήν ὁποία ἀπό τή μιά μεριά ξεκινάει ἡ ὀργανική συνάφεια τῆς λογοτεχνίας μέ τίς ἄλλες μορφές τοῦ πολιτισμοῦ καί μέ τίς ὑλικές (ἱστορικές, οἰκονομικές καί πολιτικές) σχέσεις καί ἀπό τήν ἄλλη ἡ παραλληλία τῶν πνευματικῶν ρευμάτων (πού ἐμφανίζονται, γιατί ἀνταποκρίνονται σέ ἀνάγκες διαφορετικῶν τόπων, χωρίς νά ὑπάρχει ἀναγκαστικά ἐπίδραση τοῦ ἑνός στόν ἄλλο), ἡ μεγαλύτερη καθοριστικότητα ὁρισμένων ἀπό αὐτά, πού λειτουργοῦν ἐπιδραστικά καί ἡ ὑποκειμενικότερη προτίμηση ἀπέναντι σέ λογοτεχνικά ρεύματα. Ὁ συγγρ. τονίζει τή σχέση ἀνάμεσα στήν οἰκονομική - πολιτική καί στήν πολιτισμική - λογοτεχνική ἐπιρροή. Οὔτε ὑπάρχει συγχρονικότητα στίς οἰκονομικοπολιτικές καί στίς πολιτισμικολογοτεχνικές ἐπιδράσεις τοῦ ἐθνικοῦ πομποῦ πάνω στόν ἐθνικό δέκτη. **3.** Ὑπάρχει ἀμε-

σότητα ἢ ἐμμεσότητα τῆς ἀποδοχῆς καί τῆς ἐπίδρασης σέ διεθνές έπίπεδο. Οἱ ἑλληνικές μεταφράσεις γερμανικῶν ἔργων γίνονται μέσω ἰταλικῶν ἤ γαλλικῶν μεταφράσεών τους. Συχνό εἶναι καί τό φαινόμενο νά μεταφράζονται ἀπό ἐνδιάμεσες γερμανικές μεταφράσεις ἔργα τῆς σκανδιναυικῆς, τῆς ρωσικῆς καί τῆς ἰνδικῆς λογοτεχνίας. **4.** Οἱ λογοτέχνες πού ἄσκησαν τή μεγαλύτερη ἐπίδραση πάνω στή νεοελληνική λογοτεχνία εἶναι ὁ Schiller, ὁ Goethe καί ὁ Heine. **5.** Ἡ «λαϊκότητα» τῶν γερμανικῶν ἐπιδράσεων, δηλ. ἡ ἐπίδραση σέ εὐρύτερα στρώματα, στήν Ἑλλάδα ἀκολούθησε τούς ἑξῆς δρόμους: **α.** τόν ἐκπαιδευτικό, **β.** τό δρόμο τῆς λεγόμενης «πολιτισμικῆς φθορᾶς» (τό πρότυπο διαδίδεται εὐρύτερα, ἀλλά καί ὑφίσταται ἔτσι ἀλλοιώσεις, πού μᾶς ἀπομακρύνουν ἀρκετά ἀπό τόν ἀρχικό χαρακτήρα του), **γ.** τό δημοσιογραφικό δρόμο καί **δ.** τήν παραλαβή ἀπό δεύτερο χέρι τοῦ πολιτισμικοῦ δανείου. **6.** Σχετικά μέ τήν τύχη τῶν γερμανικῶν λογοτεχνικῶν έποχῶν στήν Ἑλλάδα ὁ συγγρ. σημειώνει, ὅτι ἡ κλασικιστική έποχή ἀντιστοιχεῖ καί έδῶ σέ μιά κλασικιστική. Ὁ νατουραλισμός ἔπαιξε σπουδαῖο ρόλο στήν Ἑλλάδα μέ τόν H. Sudermann καί τόν G. Hauptmann. Ἡ ρομαντική γερμανική ἐποχή παραμένει ἡ «ἄγνωστη» στήν Ἑλλάδα. Σημαντικότερη εἶναι ἡ ἀπουσία τῶν μεγάλων ρεαλιστῶν τοῦ 19ου αἰώνα. Πενιχρή εἶναι καί ἡ ἐπίδραση τοῦ ἐξπρεσσιονισμοῦ. **7.** Ἡ διαχρονική πορεία τῆς μελέτης αὐτῆς μέσα σέ δύο αἰῶνες δίνει τή δυνατότητα στό συγγρ. νά παραστήσει τήν παρουσία τῆς γερμανικῆς παιδείας στήν Ἑλλάδα μέ μία καμπύλη, πού παρουσιάζει ἄνοδο κατά τίς περιόδους 1780 - 1820 καί 1880 - 1914 καί πτώση κατά τίς περιόδους 1830 - 1870 καί 1918 ὡς τόν δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο. Μιά «γεωγραφία» τῶν κέντρων προέλευσης τῶν γερμανικῶν ἐπιδράσεων στήν Ἑλλάδα θά συσχέτιζε κυρίως τή Βιέννη μέ τό διαφωτισμό, τό Μόναχο μέ τόν νεοκλασικισμό, τή Λειψία μέ τό ρεαλισμό τοῦ τέλους τοῦ 19ου αἰώνα καί τό Βερολίνο μέ τίς ἰδεολογικές ζυμώσεις τοῦ μεσοπολέμου. Καί **8.** Ἡ σύγκριση τῆς γραφικῆς αὐτῆς παράστασης πού γιά τήν ἀκρίβεια προκύπτει ἀπό τό κείμενο τοῦ συγγρ. – χωρίς νά δίνεται ἐκεῖ καί σέ γραφική ἀπεικόνιση – μέ μιά ἀντίστοιχη γιά τήν παρουσία ἄλλων εὐρωπαϊκῶν λογοτεχνιῶν, δηλ. τῆς ἰταλικῆς, τῆς γαλλικῆς, τῆς ἀγγλικῆς, τῆς σκανδιναυικῆς καί τῆς ρωσικῆς καί γενικά τῶν ξένων ἐπιδράσεων στή νεοελληνική λογοτεχνία θά εἶναι τότε μόνον δυνατή, ἄν ὑπάρξουν οἱ ἀντίστοιχες συνθετικές μελέτες. Στό τέλος τῆς μελέτης του ὁ συγγρ. σημειώνει, ὅτι τά κενά της ὀφείλονται σέ ἀντικειμενικούς καί ὑποκειμενικούς λόγους καί στό ὅτι ἕνας μελετητής εἶναι ἀδύνατο νά ἐλέγξει ἀκριβῶς ἕνα τόσο ἐκτεταμένο ἀντικείμενο ἔρευνας.

Τελειώνοντας αὐτή τή βιβλιοκρισία - ἀναλυτική παρουσίαση θά ἤθελα νά σημειώσω τά ἑξῆς: **1.** Ὁ τίτλος τοῦ βιβλίου εἶναι πολύ στενότερος ἀπό τό περιεχόμενό του καί πρέπει νά τόν δεχτοῦμε μέ τήν παλαιότερη σημασία του «γράμματα - γραμματεία» καί ὄχι μόνο μέ τήν εἰδικότερη σημασία τῆς «λογοτεχνίας». **2.** Τά διάφορα «κεφάλαια» θά ἔπρεπε νά ὀνομάζονται «ἑνότητες», γιατί μόνον ἔτσι ἀνταποκρίνονται στό περιεχόμενό τους. **3.** Σέ πολλά σημεῖα ἡ γλώσσα καί τό ὕφος τοῦ συγγρ. ἀκολουθοῦν κάποια ἀπαρχαιωμένα πρότυπα καί ἀποβαίνουν δυσνόητα σήμερα. **4.** Δέν συμφωνῶ μέ τήν ἄποψη τοῦ συγγρ. ὅτι οἱ ἐπιδράσεις στή λογοτεχνία καί στόν πολιτισμό ἐξαρτῶνται μόνον ἀπό τίς «ὑλικές», δηλ. ἱστορικές, οἰκονομικές καί πολιτικές σχέσεις τῶν δύο λαῶν, γιατί ἔτσι ὑπάρχει μονομέρεια στήν ὅλη ἔρευνά του. **5.** Μερικές ἐκφράσεις ἤ χαρακτηρισμοί τῶν προσώπων προκαλοῦν κάποια δυσαρέσκεια στόν ἀντικειμενικό ἀναγνώστη καί μαρτυροῦν μιά συναισθηματική ἔνταση πού ζημιώνει αὐτήν τήν κατά βάση πολύτιμη ἐργασία. **6.** Ὁ συγγρ. δίνει ἐντελῶς ὅμοιες παραπομπές μέ δύο διαφορετικούς τρόπους (βλ. σ. 514, 7f. καί σ. 515, 6). **7.** Σέ περιοδικά τῶν ὁποίων ἡ σελιδαρίθμηση εἶναι ἐνιαία γιά ὅλο τό ἔτος και σχηματίζουν δύο τόμους (π.χ. Ἑστία, Νέα Ἑστία κ.τ.λ.), ὁ συγγρ. χρησιμοποιεῖ τίς ἐνδείξεις A καί B στίς παραπομπές του, πράγμα πού δέν εἶναι ἀπαραίτητο. Οἱ παραπομπές αὐτές δέν εἶναι ἐνιαῖες, ὅπως π.χ. σ. 522, 21f καί σ. 582, 21 - 22. **8.** Ὁ συγγρ. θά ἔπρεπε, ἀντί νά ἀναφέρει ὁ J., ὁ O. καί ὁ S. μέ τά ἀπαραίτητα στοιχεῖα (χρόνος, τόπος, σελίδα) σέ παρένθεση ἀντίστοιχα, νά βάζει τά στοιχεῖα αὐτά σέ ἀγκύλες (βλ. σ. 547, 24; σ. 552, 24 καί σ. 586, 19). Τίς ἀγκύλες τίς χρησιμοποιεῖ ἐξάλλου ὁ συγγρ. πολύ σωστά (βλ. σ. 101, 33). **9.** Τό σύνδεσμο «und» δέν τόν χρησιμοποιεῖ ὁ συγγρ. πάντοτε καί ἐνιαῖα πρίν ἀπό τό τελευταῖο λῆμμα κάθε παραπομπῆς (βλ. σ. 588, 11, 12 καί 19 καί σ. 631, 19). **10.** Τά διάφορα λήμματα στίς σημειώσεις θά ἔπρεπε νά χωρίζονται μεταξύ τους ὄχι μέ κόμμα, ἀλλά μέ ἄνω τελεία. Μόνον ἔτσι δέν θά ὑπάρχουν πολλά κόμματα πού μᾶλλον μπερδεύουν παρά διευκολύνουν (βλ. σ. 535, ἀρ. 111 καί σ. 597, 23). **11.** Τήν ἔνδειξη a.a.O. δέν τήν χρησιμοποιεῖ ὁ συγγρ. πάντοτε ἐνιαῖα, γιατί ἄλλοτε χρησιμοποιεῖ μόνο τό συγγραφέα χωρίς τόν τίτλο τοῦ βιβλίου, ἄλλοτε τό συγγραφέα καί τόν τίτλο καί ἄλλοτε χωρίς τήν ἀντίστοιχη παραπομπή στήν παραπάνω σχετική σημείωση καί **12.** Ἀσυνέπεια παρουσιάζουν καί οἱ παραπομπές μέ τήν ἔνδειξη Anm. (βλ. σ. 685, ἀρ. 694), γιατί ἄλλοτε αὐτή εἶναι σέ παρένθεση ἄλλοτε ὄχι καί ἄλλοτε λείπει ἐντελῶς. Ἡ διαφοροποιημένη μεταγραφή τῶν ἑλληνικῶν ὀνομάτων, π.χ. Γεώργιος (Georg - Georgios - Jorgos), Μιχαήλ (Michail - Michael), Ἐμμανουήλ (Manuil -

Manuel - Emmanuel) εἶναι ἐνδεχόμενο νὰ δυσχεράνει τήν κατανόηση τοῦ κειμένου ἀπό τούς ξένους ἀναγνῶστες.

Σημειώνω ἐδῶ, γιά νὰ διορθωθοῦν σέ μιά ἑπόμενη ἔκδοση, μερικές λανθασμένες γραφές ἤ παραλείψεις λέξεων πού ὀφείλονται σέ τυπογραφική ἀβλεψία. Ἡ σωστή γραφή δίνεται κατὰ σελίδα καί στίχο: Στό ἐξώφυλλο καί τῶν δύο τόμων Einflüsse ἀντί Einflusse· 15,34: Zeit z. T. ἀντί Zeit. z.T.· 16,13: skandinavische ἀντί italienische· 31,31: Josephinismus ἀντί Josphinismus· 49,19: Bde, ἀντί Bde., –, 30: Bde, ἀντί Bde.,· 67,23: Erkennt- ἀντί Erkent-· 91,4 καί 9: ὁ σωστός τίτλος τοῦ ἔργου εἶναι «Der erste Schiffer»· 100,25f.: nämlich ἀντί nämliche· 125,28: Bde, ἀντί Bde.,· 133,16: ihm. ἀντί ihm:· 142,30: z.B. ἀντί z.G.· 150: δέν ὑπάρχει ὁ ἀρ. 95 τῆς παραπομπῆς· 174, 22 - 26: δέν βγαίνει νόημα ἀπό τήν πρόταση, γιατί κάτι λείπει· 180: δέν ὑπάρχει ὁ ἀρ. 315 τῆς παραπομπῆς· 188: δέν ὑπάρχει ὁ ἀρ. 342 τῆς παραπομπῆς· 225, 20: Kanellos ἀντί Kapellos· 236,12f.:Peri-ode ἀντί Per-iode· 257, 35: Rezeption ἀντί Rezption, –, 37: Grund- ἀντί Grundleh-· 269,14: Gewohnheit ἀντί Geohnheit, –, 17: Schrift- ἀντί Schrift· 292: δέν ὑπάρχει ὁ ἀρ. 273 τῆς παραπομπῆς· 309,14: und ἀντί un· 323,13: werden. ἀντί werden· 338,24f.: Lichten ἀντί Lichtem–· 352,12: Magda» ἀντί Magda,»· 363,10: Chorns ἀντί Chrons· 395,17: machen. ἀντί machen:· 427, 24, 29 καί 34: ὄχι σωστὰ τυπωμένα τά ὀνόματα τῶν συγγραφέων· 438,35: deströmungen ἀντί desträmungen· 453,21: immer ἀντί iṁmer· 465,2: Zenit ἀντί Zenith, –, 22: Rezipienten ἀντί Rezpienten· 468,8: Autoren ἀντί Auorten· 489,31: Interesse galt ἀντί Interesse, galt· 515,18: Paul van Tieghem ἀντί Paul von Tieghem· 517, 17: Vergleichenden ἀντί vergleichenden· 518,2: Vergleichende ἀντί vergleichende, –, 19: (nationalen) ἀντί (Nationalen)· 523,3: Komparatistik- ἀντί Komparatistik· 529,31: 1814 ἀντί 1914· 531,27: ἀνθρωπίνων ἀντί ἀνθρωτίνων· 533,27: Δανιήλ ἀντί Δανινύλ· 535, ἀρ. 103: δέν ὑπάρχει ρῆμα στήν πρόταση αὐτή· 536,15: und 56 ἀντί und Nr 56· 537, ἀρ. 135: GGA, WAZ, LLZ, βραχυγραφίες πού δέν ἐξηγεῖ ὁ συγγρ. πουθενά· 538,20: und Jg 1819 ἀντί Jg 1819., –, 23: (mit ἀντί (Mit· 540,3: nachgedruckt ἀντί macjgedruckt· 543,8: Govdelas ἀντί Goidelas· –, 20: Καΐρης ἀντί Καίρης· 545,4: , ἀντί und, –, 9: Vergleichenden ἀντί vergleichenden· 550,9: von ἀντί Von· 552,16: Ζακύνθῳ ἀντί Ζακώνθῳ· 557, 24: 112 ff. ἀντί 112ff.· 558,13: τουρκοκρατίας ἀντί τουρκοκρατίς· 558,25: κθ.΄ ἀντί κθ΄· 581,30: Κεφαλληνίᾳ ἀντί Κεφαλληνία· 582,7: , Athen ἀντί Athen· 584,4: 19ου ἀντί 19οῦ, –, 19: ἔθνους. ἀντί ἔθνους· 585,28: Κισσάβου, ἀντί Κισσάβου,»· 594,9: (Anm. 509) ἀντί (Anm. 509,· 624,18: Κωνστ. ἀντί Κωστ.· 626,30: (1951B)

ἀντί (1951B),· 628,9: (mit) ἀντί (Mit)· 631,11: S. 33f. ἀντί s. 33f. 639,5: Μορφές ἀντί Μορπές· 646,12: Ἡμέρες ἀντί Ἡμέρες,· 648,17: (1959) ἀντί (1959· 659,30: Märtz ἀντί Mrz· 666,26: 1182 ἀντί 1282· 667,15: (773) ἀντί (773(· 668,6: 1975), ἀντί 1975)· 676,17: Klagen ἀντί Klage· 693, ἀρ. 833: τό σωστό εἶναι τό 1918· 704,1: Geschichte ἀντί Geschte· 709,17: Ἰουλίου ἀντί Ἰλίου· 712, 24, 28 καί 30: Λάμπρος ἀντί Λάμρπος· 715,2: Διόνυσος ἀντί Διόνασος· 724,21: o.J. ἀντί u.J. καί 738,14: Kotzebue ἀντί Kotzbue.

Ἡ ἐκτενής αὐτή παρουσίαση τοῦ βιβλίου τοῦ κ. Βελουδῆ ἀποβλέπει κυρίως στήν ἐνημέρωση τῶν μελετητῶν καί τοῦ εὐρύτερου ἐνδιαφερομένου κοινοῦ καί λιγότερο σέ μιά καθαυτό ἀξιολόγηση τοῦ ἔργου. Ἐξάλλου οἱ κάποιες ἐπιφυλάξεις μου εἶναι αὐτές πού διατυπώνονται σέ γενικές γραμμές παραπάνω. Δέν θά ἔπρεπε ὅμως νά κλείσω χωρίς νά ὑπογραμμίσω ὅτι πρόκειται γιά μιά σημαντική συμβολή, πού συνδυάζει τήν ἐπίπονη ἔρευνα μέ τήν κριτική - ἱστορική ἑρμηνεία καθώς καί τήν ὑπεύθυνη γνώση μέ τήν τόλμη, καί καθορίζει τά πλαίσια γιά πολλές εἰδικότερες μελλοντικές ἔρευνες πάνω στό εὐρύ αὐτό θέμα.